

ΠΡΟΛΟΓΙΚΟ ΣΗΜΕΙΩΜΑ

*Μητροπολίτου Νέας Ίωνίας, Φιλαδελφείας,
Ηρακλείου & Χαλκηδόνος Γαβριήλ*

Άγαπητοί μου αδελφοί,

ΧΡΙΣΤΟΣ ΑΝΕΣΤΗ!

Ἡ παροῦσα μελέτη πού ἔρχεται στό φῶς τῆς δημοσιότητας ἀποτελεῖ κοπιώδη ἐργασία καί θεολογικό καρπό τοῦ ἀγαπητοῦ συνεργάτου καί γραμματέως τῆς καθ' ἡμᾶς Ἱερᾶς Μητροπόλεως κ. Εὐστρατίου Ἀδάμη ὑπό τόν τίτλο: «Ἡ θεία Εὐχαριστία τό «εἶναι» τῆς Ἐκκλησίας-Συνοπτική μελέτη μέ βάση τήν πατερική παράδοση τῆς Ὁρθοδόξου Ἐκκλησίας» ὡς ἀπόρροια ἐνδελεχοῦς μελέτης, ἀλλά καί ὡς ἀπάντηση στά καίρια θεολογικά ἐρωτήματα πού ἀνέκυψαν κατά τήν γενομένη πανδημία στήν οἰκουμένη.

Τό ἐν λόγῳ ἱστορικο-δογματικό κείμενο περιλαμβάνει σημαντικές βιβλιογραφικές ἀναφορές γύρω ἀπό τήν ἐκκλησιολογία τῆς Ὁρθοδόξου παραδόσεως σχετικά μέ τό συστατικό στοιχεῖο τῆς Ἐκκλησίας πού εἶναι ἡ θεία Εὐχαριστία, ἀναδεικνύει τήν ὄντολογική σχέση τοῦ Κυρίου ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ μέ τά βαπτισμένα μέλη τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ σώματος καί ἀπαντᾷ σέ προκλητικά ἐρωτήματα γιά τόν τρόπο τελέσεως τοῦ μυστηρίου τῆς θείας Εὐχαριστίας μέσα στό πιεστικό πλαίσιο πού δημιούργησε ἡ νόσος τοῦ κορωνοϊοῦ καί οἱ ἐπιπτώσεις της. Διαφαίνεται ἐπίσης ἡ ξεκάθαρη θεολογική προσέγγιση τόσο τοῦ ἱεροῦ Χρυσοστόμου, ὅσο καί τοῦ Μ. Ἀθανασίου, κατά τήν ὁποία οἱ πιστοί, προσερχόμενοι στό ποτήριον τῆς ζωῆς ἐγκεντρίζονται μέ τό ἀναληφθέν ἱστορικό σῶμα τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ, γίνονται δηλαδή σύσσωμοι καί σύναιμοι μέ τόν σαρκωθέντα Υἱό καί Λόγο τοῦ Θεοῦ, σύμφωνα μέ τήν διατύπωση καί τοῦ ἁγίου Κυρίλλου Ἀλεξανδρείας.

Ἀδιαμφισβήτητα, ἔγινε πολὺς λόγος, ἐπῆλθε μεγάλη κρίση, δοκιμάσθηκαν οἱ σχέσεις Ἐκκλησίας-Κράτους, διεφάνησαν τά θεολογικά προβλήματα καί κυρίως ἀναδείχθηκαν οἱ εὐθύνες ἡμῶν τῶν ποιμένων ἀπέναντι στά κενά κατηχήσεως καί ἐμπειρικῆς γνώσεως τοῦ μυστηρίου τῆς Ἐκκλησίας ἀπό τόν λαό μας. Εἶναι λοιπόν ἀδήριτη ἀνάγκη νά γνωρίζουμε ὅλοι μας, καί κυρίως πρῶτα ἐμεῖς οἱ ποιμένες, τί ἐστίν ἡ Ἐκκλησία, ἡ ἁγιαστική δηλαδή χάρις τοῦ Ἁγίου Πνεύματος, τά ὄρατά σημεῖα Αὐτῆς, πού εἶναι τά θεοσύστατα

μυστήρια τῆς Ἐκκλησίας καί τέλος τήν ποιμαντική διάσταση ὅλων τῶν ἀνωτέρω. Ἄλλωστε, οἱ προκλήσεις καί οἱ συγκυρίες τῆς ἐποχῆς μας θυμίζουν ἔντονα τά πρῶτα βήματα τῶν Ἀποστόλων μετά τήν Ἀνάσταση τοῦ Κυρίου μας, ὅπως περιγράφονται στό βιβλίο τῶν Πράξεων. Ὁ ἴδιος φόβος κυριαρχεῖ στίς ζωές μας, ἡ ἴδια ἀνασφάλεια καταπνίγει τίς ψυχές μας.

Εὐχαριστῶ ὀλόψυχα τον ἀγαπητό συνεργάτη μου κ. Ἀδάμη γιά τήν προσφορά καί τόν κόπο του καί σᾶς προτρέπω νά ἀναλογισθοῦμε ὅλοι τίς εὐθύνες μας. Ἡ Ἐκκλησία εἶναι το μοναδικό καταφύγιο σωτηρίας. Εἶναι ὁ κατεξοχὴν χώρος ἀγάπης, εἰρήνης καί βεβαιότητος γιά τήν Βασιλεία τῶν Οὐρανῶν. Μὴν περιμένουμε ἀπό ἀλλότριους χώρους τήν δικαίωση. Ἄς ζητήσουμε τήν βοήθεια τοῦ Θεοῦ καί ὅλα θά μποῦν στήν σωστή πορεία γιά τήν ἐπουράνια Βασιλεία Του. Ἄς λάβουμε τήν δύναμη πού χρειαζόμασθε ἀπό τόν Πανάγιο Τάφο τοῦ Χριστοῦ μας, ἀπό τό φῶς τῆς Ἀναστάσεως Του, ἀπό τήν ὑπόσχεσή Του πῶς δέν θά μᾶς ἀφήσει ὀρφανούς: «*Εάν ἀγαπᾶτέ με, τάς ἐντολάς τάς ἐμᾶς τηρήσατε, καί ἐγώ ἐρωτήσω τόν πατέρα καί ἄλλον παράκλητον δώσει ὑμῖν, ἵνα μένη μεθ' ὑμῶν εἰς τόν αἰῶνα, τό Πνεῦμα τῆς ἀληθείας, ὃ ὁ κόσμος οὐ δύναται λαβεῖν, ὅτι οὐ θεωρεῖ αὐτό οὐδέ γινώσκει αὐτό· ὑμεῖς δέ γινώσκετε αὐτό, ὅτι παρ' ὑμῖν μένει καί ἐν ὑμῖν ἔσται. οὐκ ἀφήσω ὑμᾶς ὀρφανούς· ἔρχομαι πρὸς ὑμᾶς*» (Ἰω. 14, 15-18).

Ἐμεῖς, καίτοι ἀναξίως συνεχίζουμε τήν πορεία αὐτή τῶν Ἀποστόλων, ἀνήκουμε στήν *Μία, Ἁγία, Καθολική καί Ἀποστολική Ἐκκλησία*. Ὀφείλουμε λοιπόν νά ἀνατρεξοῦμε στήν μακροαίωνα αὐτή δισχιλιετῆ ἐμπειρία τῆς ἀγιαστικῆς πορείας τῆς Ἐκκλησίας μας γιά νά βροῦμε ὅλες τίς ἀπαντήσεις. Ἀρκεῖ μόνο νά ἐμπιστευθοῦμε καί νά πιστέψουμε ὀλοκληρωτικά στόν Υἱό καί Λόγο τοῦ Θεοῦ.

† Ὁ Νέας Ἰωνίας, Φιλαδελφείας,
Ἡρακλείου καί Χαλκηδόνας Γαβριήλ

**Η ΘΕΙΑ ΕΥΧΑΡΙΣΤΙΑ ΤΟ «ΕΙΝΑΙ» ΤΗΣ ΕΚΚΛΗΣΙΑΣ
ΣΥΝΟΠΤΙΚΗ ΜΕΛΕΤΗ ΜΕ ΒΑΣΗ ΤΗΝ ΠΑΤΕΡΙΚΗ ΠΑΡΑΔΟΣΗ ΤΗΣ
ΟΡΘΟΔΟΞΟΥ ΕΚΚΛΗΣΙΑΣ**

*Εύστρατίου Α. Αδάμη,
Υπ. Διδ. ΕΚΠΑ,*

«Εγώ γάρ παρέλαβον ἀπό τοῦ Κυρίου ὁ καί παρέδωκα ὑμῖν, ὅτι ὁ Κύριος Ἰησοῦς ἐν τῇ νυκτί ἣ παρεδίδοτο ἔλαβεν ἄρτον καί εὐχαριστήσας ἔκλασε καί εἶπε· λάβετε φάγετε· τοῦτο μού ἐστι τό σῶμα τό ὑπέρ ὑμῶν κλώμενον· τοῦτο ποιεῖτε εἰς τήν ἐμὴν ἀνάμνησιν. ὡσαύτως καί τό ποτήριον μετά τό δειπνήσαι λέγων· τοῦτο τό ποτήριον ἡ καινή διαθήκη ἐστίν ἐν τῷ ἐμῷ αἵματι· τοῦτο ποιεῖτε, ὡσαύτως ἂν πίνητε, εἰς τήν ἐμὴν ἀνάμνησιν. ὡσαύτως γάρ ἂν ἐσθίητε τόν ἄρτον τοῦτον καί τό ποτήριον τοῦτο πίνητε, τόν θάνατον τοῦ Κυρίου καταγγέλλετε, ἄχρις οὗ ἂν ἔλθῃ».
(Α' Κορ. 11, 23-26).

Α. Τό μυστήριον τῆς θείας Εὐχαριστίας ὡς κέντρο τῆς χριστιανικῆς λατρείας.

Ἀπό τά ἀρχαιότερα ἤδη κείμενα τῆς ἐκκλησιαστικῆς γραμματείας μαρτυρεῖται ὅτι κέντρο τῆς χριστιανικῆς λατρείας ἦταν ἀνέκαθεν τό θεοσύστατο μυστήριον τῆς θείας Εὐχαριστίας, πού ἀποτελεῖ τόν βασικό καί ἀμετάθετο πυρήνα τῆς μυστηριακῆς ζωῆς τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ σώματος. Σύμφωνα μάλιστα μέ τόν ἅγιον Διονύσιον τόν Ἀρεοπαγίτη, καμία τελετή δέν εἶναι δυνατόν νά πραγματοποιηθεῖ χωρίς τή θεία Εὐχαριστία¹, πού ἀποτελεῖ τήν κορύφωση καί ἐξασφαλίζει τήν τελείωση ἢ καί τήν πληρότητα τῶν ἄλλων μυστηρίων². Ὁ ἴδιος μάλιστα ἱερός συγγραφέας χαρακτηρίζει τό μυστήριον τῆς θείας Εὐχαριστίας ὡς «τελετῶν τελετή»³. Αὐτό σημαίνει ὅτι οἱ ἄλλες ἐκκλησιαστικές ἀκολουθίες καί τά ἱερά μυστήρια τελοῦνται, προκειμένου νά προετοιμάσουν τούς πιστούς γιά τή μετοχή τους στό Μυστήριον τῶν μυστηρίων, ἤτοι στή θεία Εὐχαριστία καί συνδέονται μέ αὐτήν κατά τρόπο ἄμεσο καί ὄντολογικό.

¹ Διονύσιος Ἀρεοπαγίτης, *Περί τῆς ἐκκλησιαστικῆς ἱεραρχίας*, PG3, γ', 424D: «Ὁὐ γάρ ἔνεστι σχεδόν τινα τελεσθῆναι τελετήν ἱεραρχικήν, μή τῆς θειοτάτης Εὐχαριστίας».

² Διονύσιος Ἀρεοπαγίτης, *Περί τῆς ἐκκλησιαστικῆς ἱεραρχίας*, PG3, γ', 425A: «τό δε τέλος ἀπάσης καί τό κεφάλαιον ἡ τῶν θεαρχικῶν μυστηρίων τῷ τελεμένῳ μετάδοσις».

³ Διονύσιος Ἀρεοπαγίτης, *Περί τῆς ἐκκλησιαστικῆς ἱεραρχίας*, PG3, γ', 424C: «καί γάρ ἐστι, κατά τόν κλεινόν, ἡμῶν καθηγεμόνα, Τελετῶν τελετή, καί χρή πρό τῶν ἄλλων αὐτήν ἱερογραφικῶς ἐκθέμενον ἐκ τῆς ἐνθέου κατά τά λόγια καί ἱεραρχικῆς ἐπιστήμης ἐπί τήν ἱεράν αὐτῆς ἀναχθῆναι τῷ θεαρχικῷ Πνεύματι θεωρίαν».

Βεβαίως, ἡ ἀντίληψη περὶ τοῦ μυστηρίου τῆς θείας Εὐχαριστίας, ὡς κέντρο ὅλων τῶν ἱερῶν μυστηρίων, μαρτυρεῖται ἐπίσης σαφῶς καὶ κατὰ τὴν νεώτερη πατερικὴ παράδοση, κυρίως δὲ ἀπὸ δύο μεγάλους καὶ σπουδαίους ἐρμηνευτῆς τῆς λειτουργικῆς πράξεως, ὅπως οἱ ἅγιοι Νικόλαος Καβάσιλας καὶ Συμεὼν Θεσσαλονίκης. Πράγματι, γιὰ τὸν ἅγιο Νικόλαο Καβάσιλα τὸ μυστήριον τῆς θείας Εὐχαριστίας ἀποτελεῖ ὄχι μόνον πηγὴ τῶν ἐκκλησιαστικῶν λειτουργημάτων, ἀλλὰ καὶ τὸ κέντρο τῆς ἀνθρωπίνης ὑπάρξεως, ἀφοῦ μέσῳ τῆς θείας Εὐχαριστίας ὁ ἄνθρωπος φθάνει εἰς τὴν ἐπιζητούμενη μακαριότητα: «*Τοῦτο τῆς ζωῆς τὸ πέρας, οὗ γενομένοις οὐδενός ἤδη δεήσει πρὸς τὴν ζητούμενην εὐδαιμονίαν*»⁴. Ἐπισημαίνει δὲ ὅτι τὸ ἱερό θυσιαστήριον «*πάσης ἐστὶν ἀρχὴ τελετῆς*»⁵ καὶ ἀποτελεῖ τὴν «*κρηπίδα*» καὶ «*ρίζα*»⁶ τῆς Ἐκκλησίας καθὼς καὶ τὸ «*κεφάλαιον τῶν ἀγαθῶν*»⁷. Ὁ ἅγιος Συμεὼν Θεσσαλονίκης δὲν διστάζει νὰ ὁμολογήσῃ τὸ δέος τοῦ ὅταν ἀναφέρεται εἰς τὴν θείαν Εὐχαριστίαν, τὴν ὅποια θεωρεῖ ὡς «*μόνη πασῶν τελετῶν τελετὴ*»⁸. Ἐξαιρόντας μάλιστα τὴν σπουδαιότητα τοῦ μυστηρίου ἐπισημαίνει ὅτι, ἡ θεία Εὐχαριστία ἀποτελεῖ «*ἔνωσις Θεοῦ μεθ' ἡμῶν, θέωσις ἡμῶν, ἀγιασμός, χάριτος πλήρωμα, ἔλλαμψις, ἀποτροπὴ παντός ἐναντίου. Χορηγία παντός ἀγαθοῦ*» καὶ χαρακτηρίζει τὸ μυστήριον ὡς: «*μυστήριον μυστηρίων, καὶ ἁγίων ἀγιασμός, καὶ ὄντως ἁγίων ἅγιον, καὶ τελετῶν ἀπασῶν τελετὴ, καὶ τελετάρχης τε καὶ τελεστικὴ*»⁹.

Στὸ πλαίσιον αὐτὸ ἀξίζει νὰ ἀναφερθῇ ὅτι μὲ τὸν ὄρο «μυστήρια» ὀνομάζονται οἱ θεοσύστατες ἐκεῖνες τελετές, πού ἀποτελοῦν τὰ αἰσθητὰ σημεῖα τῆς θείας Χάριτος καὶ εἶναι ἀπαραίτητες γιὰ τὴν σωτηρίαν τοῦ ἀνθρώπου¹⁰. Καλοῦνται «*θεοσύστατες*», διότι συστάθηκαν εἴτε ἄμεσα ἀπὸ τὸν ἴδιον τὸν Θεάνθρωπον καὶ Ἰδρυτὴ τῆς Ἐκκλησίας Ἰησοῦ Χριστοῦ κατὰ τὴν Ἐνανθρώπισήν Του (ὅπως λ.χ. τὸ Βάπτισμα καὶ ἡ θεία Εὐχαριστία), εἴτε ἔμμεσα διὰ τῶν Ἀποστόλων, οἱ ὅποιοι βασιζόμενοι εἰς τοὺς λόγους καὶ εἰς τὰς πράξεις τοῦ Διδασκάλου τοὺς καθὼς

⁴ Νικόλαος Καβάσιλας, *Περὶ τῆς ἐν Χριστῷ ζωῆς*, δ', PG150, 581A.

⁵ Νικόλαος Καβάσιλας, *Περὶ τῆς ἐν Χριστῷ ζωῆς*, ε', PG150, 625C.

⁶ Νικόλαος Καβάσιλας, *Περὶ τῆς ἐν Χριστῷ ζωῆς*, ε', PG150, 628A.

⁷ Νικόλαος Καβάσιλας, *Περὶ τῆς ἐν Χριστῷ ζωῆς*, ε', PG150, 632A.

⁸ Συμεὼν Θεσσαλονίκης, *Περὶ τῆς Ἱερᾶς Τελετῆς τοῦ ἁγίου Μύρου*, κεφ. ΟΗ', PG155, 252D.

⁹ Συμεὼν Θεσσαλονίκης, *Περὶ τῆς Ἱερᾶς Λειτουργίας*, PG155, 253C.

¹⁰ Π. Τρεμπέλας, «Μυστήριον», Θ.Η.Ε. τ. 9, Ἀθήνα, 1966, σσ. 234-238.

καί στον φωτισμό του ἁγίου Πνεύματος ὀδηγήθηκαν στην πλήρη καί τελεία κατανόηση ἢ καί ἀποκάλυψη αὐτῶν¹¹.

Εἶναι λοιπόν εὐνόητο ὅτι, ἐφόσον τά μυστήρια συστάθηκαν ἢ καί ὀρίσθηκαν ἀπό τόν ἴδιο τόν Χριστό, ὡς αισθητά ἢ καί κτιστά μέσα χορηγήσεως τῆς θείας Χάριτος, τότε ἡ χρήση τους ἢ καί ἡ τέλεσή τους εἶναι ὄχι μόνο ὄντολογικά ἀναγκαῖα, ἀλλά καί σωτηριολογικά ἀπαραίτητη. Σύμφωνα δέ μέ τόν μέγα μυστικό θεολόγο τῆς λειτουργικο-πνευματικῆς ζωῆς Νικόλαο Καβάσιλα, ὁ Χριστός, μέ τήν ἔλευσή Του στον κόσμο ἄνοιξε τήν πύλη τῆς κοινωνίας τοῦ Θεοῦ μέ τούς ἀνθρώπους καί κατά τήν ἀνάληψή Του στον Θεό Πατέρα δέν θέλησε νά τήν κλείσει καί μέσω τῶν ἱερῶν μυστηρίων ἔρχεται καί πάλι ἀπό τόν Πατέρα στους ἀνθρώπους: «*Ταύτην τήν ὁδόν ὁ Κύριος ἔτεμεν εἰς ἡμᾶς ἐρχόμενος, καί ταύτην ἀνέωξε τήν πύλην, εἰσελθὼν εἰς τόν κόσμον, καί εἰς τόν Πατέρα ἀνελθὼν, οὐκ ἠνέσχετο κλεῖσαι, ἀλλ' ἐξ ἐκείνου διά ταύτης ἐπιδημεῖ τοῖς ἀνθρώποις*»¹². Συνεπῶς, τά «*θεῖα καί υπερφυῆ χαρίσματα*», ὅπως ἀποκαλεῖ τά ἱερά μυστήρια ὁ ἅγιος Ἰσίδωρος ὁ Πηλουσιώτης¹³, ἀποτελοῦν θυρίδες, μέσα ἀπό τίς ὁποῖες κατέρχεται ὁ Χριστός, ὡς Ἥλιος τῆς Δικαιοσύνης καί φωτίζει τόν σκοτεινό τοῦτο κόσμο¹⁴. Παρέχονται δέ, προφέρονται καί τελοῦνται μόνο στην Ἐκκλησία¹⁵ καί διά τῆς Ἐκκλησίας, γεγονός πού σημαίνει ὅτι «*ἐκεῖ ὅπου τελοῦνται τά μυστήρια ἐκεῖ εἶναι ἡ Ἐκκλησία*»¹⁶ καί δεικνύουν τή φανέρωση τῆς καινῆς ζωῆς τῆς Ἐκκλησίας.

Β. Ἡ Ἐκκλησία ὡς σῶμα Χριστοῦ.

Εἶναι βεβαίως γνωστό ὅτι, ἡ Ὁρθόδοξη Θεολογία ἀπέφυγε, γιά εὐνόητους λόγους, νά διατυπώσει ἢ καί νά ἐκφράσει ἕναν πλήρη καί αὐθεντικό λογικό ἢ καί δογματικό ὀρισμό τοῦ ὀνόματος τῆς Ἐκκλησίας¹⁷, ἀφοῦ κατά τόν ἀπόστολο

¹¹ Ματθ. 16,19 ; 18,18 ; 19,7· Ἰω. 20,22· Μαρκ. 6,13· Ἐφ. 2, 5-7.

¹² Νικόλαος Καβάσιλας, *Περί τῆς ἐν Χριστῷ ζωῆς*, PG150, α', 504C-D.

¹³ Ἰσίδωρος Πηλουσιώτης, *Ἐρμῖω κομήτι*, ΛΖ', PG78, 481.

¹⁴ Νικόλαος Καβάσιλας, *Περί τῆς ἐν Χριστῷ ζωῆς*, PG150, α', 504B.

¹⁵ Jean Zizioulas, *Le Mystère de l'Église dans la tradition Orthodoxe*, Βλ. ἰστότοπο <<https://www.eoc.ee/fr/orthodoxie/spiritualite/le-mystere-de-l-eglise-dans-la-tradition-orthodoxe/>>.

¹⁶ Γ. Φλωρόφσκυ, *Τό σῶμα τοῦ ζώντος Χριστοῦ, Μία ὀρθόδοξος ἐρμηνεία τῆς Ἐκκλησίας*, Ἐκδ. Πατριαρχικό Ἰδρυμα Πατερικῶν Μελετῶν, Θεσσαλονίκη, 1972, σελ. 132.

¹⁷ Γ. Φλωρόφσκυ, *Θέματα Ὁρθοδόξου Θεολογίας*, Ἐκδ. Ἄρτος ζωῆς, Αθήνα, 1973, σελ. 117.

τῶν Ἐθνῶν Παῦλο, ἡ Ἐκκλησία εἶναι ὄχι μόνο «μυστήριον»¹⁸, ἀλλά ἀποτελεῖ καί «πλοῦτο ἀνεξιχνίαστο»¹⁹. Ὑπό τήν ἔννοια αὐτή, δέν δύναται νά γίνει λογικά κατανοητή ἀπό τόν πεπερασμένο ἀνθρώπινο νοῦ, παρά μόνο μέ τή χάρη καί τόν φωτισμό τοῦ ἁγίου Πνεύματος²⁰, ἀφοῦ τό μυστήριο δέν κατανοεῖται, ἀλλά βιώνεται μέσω τῆς πίστεως. Ὁ ἱερός Χρυσόστομος, στήν ἐρμηνεία τῆς Α' πρὸς Κορινθίους ἐπιστολῆς λέγει: «Ἄρα μυστήριον τοῦτο μάλιστα ἐστίν, ὃ πανταχοῦ μέν κηρύττεται, οὐ γνωρίζεται δε παρά τῶν οὐκ ὀρθῆν ἔχόντων γνώμην· ἐκκαλύπτεται δε οὐκ ἀπό σοφίας, ἀλλ' ἀπό Πνεύματος ἁγίου, καθόσον ἡμῖν δέξασθαι δυνατόν»²¹.

Ὑπό τό πνεῦμα αὐτό, ἡ Ὁρθόδοξη Θεολογία ἐπιχείρησε ἤδη ἀπό τήν ἀποστολική ἐποχή, μέ σκοπό νά γίνει λογικά προσεγγίσιμη ἡ νέα ἐν Χριστῶ πραγματικότητα, νά ἐκφράσει ἢ καί νά ἐρμηνεύσει, κυρίως μέσω τῆς χρήσεως εἰκόνων, συμβόλων, ἁγιογραφικῶν παραστάσεων ἢ καί μεταφορικῶν περιγραφῶν, τό ἀνερμήνευτο μυστήριο τῆς Ἐκκλησίας, μέ ἔννοιες ὅπως: *σῶμα Χριστοῦ, λαός Θεοῦ, ἄμπελος, κοινωνία πιστῶν, κιβωτός, ποιμνιο λογικῶν προβάτων, νύμφη* κλπ.²² Ὡστόσο, ὁ ὀρισμός πού χρησιμοποιήθηκε περισσότερο γιά νά ἀποδώσει ἀκριβέστερα τό μυστηριακό χαρακτήρα καί τό σωτηριολογικό περιεχόμενο τῆς νέας ἐν Χριστῶ ζωῆς²³ τόσο ἀπό τόν ἀπόστολο Παῦλο καί τούς μεγάλους θεοφόρους Πατέρες τῆς Ἐκκλησίας, ὅσο καί ἀπό τούς ὀρθοδόξους θεολόγους εἶναι ἡ εἰκόνα τῆς Ἐκκλησίας ὡς «σώματος Χριστοῦ»²⁴.

Ὑπό τήν ἔννοια αὐτή, ἡ Ὁρθόδοξη Θεολογία ἐκφράζει τήν ἄρρηκτη σχέση καί τήν ὄντολογική ἐνότητα μεταξύ τῆς Ἐκκλησίας καί τῆς ἀνθρωπότητας τοῦ Χριστοῦ, ἀφοῦ κατά τήν ὁμόφωνη ἀποστολική καί πατερική παράδοση, ἡ Ἐκκλησία ὀλόκληρη προσλήφθηκε στήν ἀνθρωπότητα τοῦ Χριστοῦ καί γι' αὐτό λειτουργεῖ ὡς προέκταση τοῦ «σώματος Χριστοῦ» μέ τή μυστική ἐνέργεια τοῦ

¹⁸ Ἐφ. 3,3.

¹⁹ Ἐφ. 3,9.

²⁰ Ἐφ. 3, 16-17.

²¹ Ἰωάννης Χρυσόστομος, *Υπόθεσις τῆς πρὸς Κορινθίους πρώτης ἐπιστολῆς*, ὁμιλ. ζ', PG61, 56.

²² Ἰω. Καρμίρης, *Ἐκκλησιολογικαὶ Εἰσηγήσεις πρὸς τήν Μικτὴν Θεολογικὴν Ἐπιτροπὴν ἐπὶ τοῦ Διαλόγου μεταξύ Ὁρθοδόξων καί Παλαιοκαθολικῶν*, Περιοδικό «Θεολογία», τ. 45, Νο. 2, 1974.

²³ Βλ. σχετ. Νικόλαος Καβάσιλας, *Περὶ τῆς ἐν Χριστῶ ζωῆς*, PG 150, α', 479B- 500A.

²⁴ Α' Κορ, 12,27· Ρωμ, 12,5· Ἐφ. 1,23· Κολ. 1,24.

ἀγίου Πνεύματος καθ' ὅλη τή διάρκεια τοῦ μακραιώνου ἱστορικοῦ βίου της²⁵. Ἔτσι, στό ἕνα αὐτό αἰώνιο ἱστορικό σῶμα, «ὁ ἐστίν ἡ Ἐκκλησία»²⁶, πού κεφαλή ἔχει τόν ἴδιο τόν Χριστό²⁷, ἐνώνονται ὡς μέλη ὅλοι οἱ ἐπί γῆς βαπτισμένοι πιστοί, οἱ ὅποιοι δύνανται νά βιώσουν τή νέα σχέση μέ τόν Θεό, μέ τόν συνάνθρωπο καί τό περιβάλλον: «ἐν σῶμα γινόμεθα καί μέλη φησίν, ἐκ τῆς σαρκός αὐτοῦ, καί ἐκ τῶν ὀστέων αὐτοῦ»²⁸.

Πράγματι, ὁ χαρακτηρισμός τῆς Ἐκκλησίας ὡς «σώματος Χριστοῦ» βασίζεται σέ ὀλόκληρο τό μυστήριο τῆς ἐν Χριστῷ θείας Οἰκονομίας καί συνδέεται ἄμεσα μέ τό γεγονός τῆς θείας Ἐνανθρωπίσεως. Σύμφωνα μέ τόν ἱερό Χρυσόστομο, ὁ Χριστός, κατά τήν Ἐνανθρώπησή Του ἐκ Πνεύματος ἀγίου καί Μαρίας τῆς Παρθένου, «Οὐρανοῦ σῶμα οὐκ ἀνέλαβε, Ἐκκλησίας δε σάρκα ἀνέλαβεν»²⁹, ἐνῶ κατά τόν Μ. Ἀθανάσιο, ἡ ἀνθρωπίνη φύση τοῦ Χριστοῦ εἶναι «πᾶσα ἡ Ἐκκλησία»³⁰. Συνδέεται δε ἄμεσα ἐπίσης καί μέ τό μυστήριο τῆς θείας Εὐχαριστίας, πού σύμφωνα μέ τόν ἅγιο Εἰρηναῖο Λυῶνος: «ἡμῶν δέ σύμφωνος ἡ γνώμη τῆ εὐχαριστία, καί ἡ εὐχαριστία ...βεβαιοῖ τήν γνώμην... Προσφέρομεν δέ αὐτῷ τά ἴδια, ἐμμελῶς κοινωνίαν καί ἔνωσιν ἀπαγγέλοντες, καί ὁμολογοῦντες σαρκός καί πνεύματος ἔγερσιν. Ὡς γάρ ἀπό γῆς ἄρτος προσλαμβανόμενος τήν ἔκκλησιν τοῦ Θεοῦ, οὐκέτι κοινός ἄρτος ἐστίν, ἀλλ'εὐχαριστία, ἐκ δύο πραγμάτων συνεστηκυῖα, ἐπιγείου τε καί οὐρανοῦ· οὕτω καί τά σώματα ἡμῶν μεταλαμβάνοντα τῆς εὐχαριστίας, μηκέτι εἶναι φθαρτά, τήν ἐλπίδα τῆς εἰς αἰῶνα ἀναστάσεως ἔχοντα»³¹.

Βεβαίως, ἡ ὄντολογική αὐτή ἔνωση μεταξύ σώματος καί κεφαλῆς δέν στηρίζεται σέ κοινωνικά, ἱστορικά ἢ καί ἠθικά κριτήρια, ἀλλά ἀποτελεῖ καρπό τοῦ ἀγίου Πνεύματος. Τό ἅγιο Πνεῦμα εἶναι πού «ὄλον συγκροτεῖ τόν θεσμόν τῆς

²⁵ Βλ. Φειδᾶς, *Τό μυστήριο τοῦ Χριστοῦ καί τό μυστήριο τῆς Ἐκκλησίας*, ἄρθρο στήν ἐφημερίδα «Καθημερινή», δημοσ. 05.01.2002.

²⁶ Κολ. 1,24

²⁷ Κολ. 1,18.

²⁸ Ἰωάννης Χρυσόστομος, *Ὁμιλία εἰς τό κατά Ἰωάννην*, ΜΣΤ', PG59, 260.

²⁹ Ἰωάννης Χρυσόστομος, *Ὁμιλία πρό τῆς Ἐξορίας*, PG 52, 429γ.

³⁰ Ἀθανάσιος Ἀρχιεπίσκοπος Ἀλεξανδρείας, *Περί τῆς ἐνσάρκου ἐπιφανείας τοῦ Θεοῦ Λόγου καί κατά ἀρειανῶν*, PG 26, 1021B.

³¹ Εἰρηναῖος Ἐπίσκοπος Λουγδούνου, *Κατά αἰρέσεων*, IV, 18,5, PG 7, 1028-1029.

Ἐκκλησίας»³² καί διά τοῦ μυστηρίου τῆς θείας Εὐχαριστίας καθιστᾶ τήν Ἐκκλησία, ὄχι ἀπλά μόνο ὄργανισμό ἀληθείας καί ἀγάπης, πού κάθε ἄνθρωπος ἀποτελεῖ εἰκόνα Θεοῦ καί καλεῖται σέ κοινωνία³³, ἀλλά κατεξοχήν «οἶκον πνευματικόν», «ἱεράτευμα ἅγιον», ὅπου προσφέρονται «πνευματικὰς θυσίας εὐπροσδέκτους τῷ Θεῷ»³⁴. Στό πλαίσιο αὐτό, ὁ ἅγιος Εἰρηναῖος Λυῶνος, στήν ἀντιγνωστική θεολογία του³⁵, κατά τήν ὁποία ἀναπτύσσει τόν ρόλο τῆς συνεργίας τοῦ ἁγίου Πνεύματος στή διηνεκῆ φανέρωση τοῦ Χριστοῦ καί στή συνέχεια τῆς μυστηριακῆς ζωῆς τῆς Ἐκκλησίας «ἄχρις οὗ ἂν ἔλθῃ»³⁶ διακηρύττει: «Ὅπου εἶναι ἡ Ἐκκλησία, ἐκεῖ εἶναι καί τό ἅγιο Πνεῦμα, καί ὅπου εἶναι τό ἅγιο Πνεῦμα, ἐκεῖ εἶναι ἡ Ἐκκλησία καί κάθε χάρις» (*Ubi enim Ecclesia, ibi et Spiritus Dei; et ubi Spiritus Dei, illic Ecclesia et omnis gratia*)³⁷.

Γ. Ἡ θεία Εὐχαριστία τό κατεξοχήν μυστήριον τοῦ Χριστοῦ.

Ἡ θεία Εὐχαριστία, ὡς κέντρο ὅλων τῶν μυστηρίων, εἶναι τό κατεξοχήν «μυστήριον τοῦ Χριστοῦ»³⁸. Ἀποτελεῖ ὅμως καί τό κατεξοχήν μυστήριον ἐνώσεως τῶν πιστῶν, ἀφοῦ ἡ ἐνότητα τοῦ ὅλου ἐκκλησιαστικοῦ σώματος εἶναι δυνατή ἀποκλειστικά καί μόνο στό ἕνα καί μοναδικό αἰώνιο ἱστορικό σῶμα τοῦ Χριστοῦ, ἦτοι στό δημιουργικῶς προσληφθέν, ἁγιασθέν, θεωθέν, σταυρωθέν, ἀναστάν, ἀναληφθέν στούς οὐρανοῦς καί καθήμενον ἐκ δεξιῶν τοῦ Πατρὸς σῶμα τοῦ Χριστοῦ³⁹. Στό πλαίσιο αὐτό, ὁ ἅγιος Ἰωάννης Χρυσόστομος συνδέει τή θεία Εὐχαριστία τόσο μέ τό Μυστικό δεῖπνο, ὅσο καί μέ τή σταυρική θυσία τοῦ Χριστοῦ: «Πάρεστιν ὁ Χριστός, καί νῦν ἐκεῖνος ὁ τήν τράπεζαν διακοσμήσας ἐκείνην, οὗτος καί ταύτην διακοσμεῖ νῦν. Οὐδέ γάρ ἄνθρωπος ἐστι ὁ ποιῶν τά προκείμενα γενέσθαι σῶμα καί αἷμα Χριστοῦ, ἀλλ' αὐτός ὁ σταυρωθεὶς ὑπὲρ ἡμῶν

³² Βλ. Πεντηκοστάριο, *Κυριακή τῆς Πεντηκοστῆς*, γ' ιδιόμελο των Εσπερίων.

³³ Olivier Clément, *Une unité qui soit communion*, στό *Revue Source Vives «L'Unité possible»* No 86, Ἰούνιος, 1999.

³⁴ Α' Πετρ. 2,5.

³⁵ Βλ. σχετ. Ἐπιφάνιος Ἐπίσκοπος Κωνσταντίας Κύπρου, *Κατά τῶν λεγομένων Γνωστικῶν*, PG41, τ. Β', 329-364.

³⁶ Α' Κορ. 11,26.

³⁷ St. Irenaeus, *Adversus haereses*, 3, στ. 24,1, SC 211, 474-475.

³⁸ Ἐφ. 3,4· Κολ. 4,3.

³⁹ Βλ. Φειδᾶς, *Ἐκκλησιολογία μεταξύ Χριστολογίας καί Πνευματολογίας ὑπό τό φῶς τῆς πατερικῆς παραδόσεως*, Αθήνα, 2018 σελ. 74.

Χριστός»⁴⁰, ἀφοῦ ὁ ἴδιος ὁ Χριστός συνέστησε τή θεία Εὐχαριστία κατά τό Μυστικό δεῖπνο, «τῇ νυκτί ἧ παρεδίετο»⁴¹, ἤτοι λίγο πρὶν συλληφθεῖ καί σταυρωθεῖ.

Εἶναι λοιπόν εὐνόητο ὅτι, ὅλη ἡ δράση τῆς ἔνσαρκης παρουσίας τοῦ Υἱοῦ καί Λόγου τοῦ Θεοῦ ἦταν μία προετοιμασία γιά τήν ἱερή ἐκεῖνη στιγμή, πού συντελέσθηκε κατά τό Μυστικό δεῖπνο, ἤτοι τῆς τελέσεως τοῦ μυστηρίου τῆς πρώτης θείας Εὐχαριστίας, κατά τήν ὁποία ὁ Χριστός προσέφερε τό σῶμα καί τό αἷμα Του πρὶν ἀπό τή θυσία Του στό Γολγοθά⁴² καί ἔδωσε ἐντολή στούς μαθητές Του νά κάνουν καί αὐτοί τό ἴδιο γιά νά συνεχίζεται στήν Ἐκκλησία Του, διά μέσου τῶν αἰώνων, «ἄχρις οὔ ἄν ἔλθῃ» στή δεύτερη ἐνδοξη παρουσία Του. Ὡστόσο, διάφοροι προβληματισμοί καί ἀμφισβητήσεις ἀναπτύχθηκαν στό διάβα τῆς ἱστορίας, καθ' ὅσον ἀφορᾶ στή σχέση πού ὑπάρχει μεταξύ τῆς πρώτης Εὐχαριστίας, πού τελέσθηκε ἀπό τόν ἴδιο τόν Θεάνθρωπο Ἰησοῦ Χριστό κατά τή διάρκεια τοῦ Μυστικοῦ δείπνου καί τῆς θείας Εὐχαριστίας πού τελεῖται στούς ναούς τῶν Ἐκκλησιῶν, ἀφοῦ ὁ Χριστός τέλεσε τή θυσία Του «ἐράπαξ»⁴³ καί συνεπῶς ἡ θυσία Του δέν ἐπαναλαμβάνεται.

Πράγματι, οἱ προβληματισμοί αὐτοί ἀντιμετωπίσθηκαν καί ἀποκρούσθηκαν, μέ ἐντυπωσιακό μάλιστα τρόπο, ἀπό τούς Πατέρες τῆς Ἐκκλησίας μέσα ἀπό τίς θεόπνευστες εὐχαριστιολογικές ἀναλύσεις τους, οἱ ὁποῖες καί βασίσθηκαν στήν εὐχαριστιακή ἐμπειρία, πράξη καί θεολογία τῆς Ἐκκλησίας. Ὑπό τό πνεῦμα αὐτό, ὁ κατεξοχὴν «διδάσκαλος τῆς Ἐκκλησίας»⁴⁴ καί τῆς θείας Εὐχαριστίας (*maître*)⁴⁵ Ἰωάννης Χρυσόστομος τόνισε ὅτι, γιά τήν τέλεση τοῦ μυστηρίου στήν Ἐκκλησία, μολοντί χρησιμοποιοῦνται τά χέρια, τό πνεῦμα καί ἡ γλῶσσα τοῦ ἱερέα⁴⁶, ἐντούτοις, τό μυστήριον τῆς θείας Εὐχαριστίας πραγματώνεται ἀπό τόν ἴδιο τόν Θεό, ἤτοι ἀπό τό τρίτο Πρόσωπο τῆς Ἁγίας

⁴⁰ Ἰωάννης Χρυσόστομος, *Εἰς τήν προδοσίαν τοῦ Ἰουδα*, PG 49, 380.

⁴¹ Α' Κορ. 11, 23.

⁴² Ματθ. 16, 26-28· Μαρκ. 14, 22-24· Λουκ. 22, 19-20

⁴³ Ἐβρ. 7,28: «ἄπαξ προσενεχθεῖς».

⁴⁴ Βλ. Κανὼν ΑΒ' τῆς Πενθέκτης Οἰκουμενικῆς Συνόδου, στό Γ. Ράλλης - Μ. Ποτλῆς, *Σύνταγμα Θεῶν καί Ἱερῶν Κανόνων*, τ. 2, Ἀθήνα, 1852, σελ. 373.

⁴⁵ Βλ. Στ. Παπαδόπουλος, *Ἀναφορά στίς ἀπόψεις τοῦ ἱ. Χρυσόστομου γιά τόν ρεαλισμό τῆς θ. Εὐχαριστίας καί τήν πρακτική τῆς ἱ. Ἐξομολογήσεως*, Περιοδικό Θεολογία, τ. ΠΒ', 2011, σελ. 47-64.

⁴⁶ Ἰωάννης Χρυσόστομος, *Ὁμιλία εἰς τό κατά Ἰωάννην*, ΠΣΤ', PG59, 472.

Τριάδος. Τό ἅγιο Πνεῦμα, ὕστερα ἀπό τήν Ἐπίκληση τοῦ ἱερέα⁴⁷ στέλλεται ἀπό τόν Πατέρα διά τοῦ Υἱοῦ, ἐπεμβαίνει καί μεταβάλλει τά τίμια δῶρα, τόν ἄρτο καί τόν οἶνο σέ σῶμα καί αἷμα Χριστοῦ: «κατάπεμψον τό Πνεῦμα σου τό Ἅγιον ἐφ' ἡμᾶς καί ἐπί τά προκείμενα δῶρα ταῦτα. Καί ποιήσον τόν μέν ἄρτον τοῦτον τίμιον σῶμα τοῦ Χριστοῦ σου. Ἀμήν· τό δέ ἐν τῷ ποτηρίῳ τούτῳ τίμιον αἷμα τοῦ Χριστοῦ σου. Ἀμήν· μεταβαλὼν τῷ Πνεύματί σου τῷ Ἁγίῳ. Ἀμήν, ἀμήν, ἀμήν»⁴⁸, ὥστε νά προσαχθοῦν στό αἰώνιο καί οὐράνιο θυσιαστήριο, γιά νά γίνουν δεκτά ἀπό τόν «μέγα Ἀρχιερέα»⁴⁹ τῆς οὐράνιας θείας Λειτουργίας καί νά ἐνωθοῦν μέ τό αἰώνιο ἀναληφθέν σῶμα Του, χωρίς ὅμως αὐτά νά ἀπομακρυνθοῦν τοπικά ἀπό τήν ἁγία Τράπεζα.

Ἔτσι, ἡ θεία Εὐχαριστία δέν ἀποτελεῖ ἓνα τύπο ἢ μία εἰκόνα⁵⁰, οὔτε βεβαίως μία ἐξωτερική ἀναπαράσταση, μία ἀπλή ἀνάμνηση ἢ καί μυστηριακή ὑπενθύμιση τοῦ τελευταίου δείπνου τοῦ Χριστοῦ μέ τούς μαθητές Του, ἀλλά συνέχεια καί μετοχή στή μία καί μοναδική ἰλαστήρια θυσία τοῦ Χριστοῦ, ἀφοῦ τά καθαγιασμένα, ἀπό τό ἅγιο Πνεῦμα, τίμια δῶρα, ἦτοι ὁ ἄρτος καί ὁ οἶνος τῆς Εὐχαριστίας εἶναι ἀληθινά, ρεαλιστικά καί πραγματικά τό τεθεωμένο σῶμα καί αἷμα τοῦ Χριστοῦ: «Οὐκ ἔστι τύπος ὁ ἄρτος καί ὁ οἶνος τοῦ σώματος καί τοῦ Χριστοῦ (μή γένοιτο), ἀλλ' αὐτό τό σῶμα τοῦ Κυρίου τεθεωμένον αὐτοῦ τοῦ Κυρίου

⁴⁷ Ἰωάννης Χρυσόστομος, *Περί Ἱερωσύνης*, γ', PG48, 642: «Ἐστηκε γάρ ὁ ἱερεύς, οὐ πῦρ καταφέρων, ἀλλά τό Πνεῦμα τό ἅγιον· καί τήν ἱκετηρίαν ἐπί πολύ ποιεῖται, οὐχ ἵνα τίς λαμπάς ἄνωθεν ἀφεθεῖσα καταναλώσῃ τά προκείμενα, ἀλλ' ἵνα ἡ χάρις ἐπιπεσοῦσα τῇ θυσίᾳ δι' ἐκείνης τὰς ἀπάντων ἀνάψῃ ψυχᾶς, καί ἀργυρίου λαμπροτέρας ἀποδείξῃ πεπυρωμένον».

⁴⁸ Βλ. Θεία Λειτουργία ἀγίου Ἰωάννου Χρυσόστομου.

⁴⁹ Ἐβρ. 4,14.

⁵⁰ Βλ. Πρακτικά Ζ' Οἰκουμενικῆς Συνόδου, στό MANSI, τ. 13, 265: «αὐτοί δε οἱ γεννάδαι θέλοντες τῶν σεπτῶν εἰκόνων ἀφανίσαι θεῶν, ἑτέραν εἰκόνα παρεισήγαγον, ἧτις οὐκ εἰκὼν ἐστὶ, ἀλλά σῶμα καί αἷμα· μοχθηρία δε καί πανουργία συνεχόμενοι σοφίσματι κιβδηλῶ ἑαυτούς παρακρούμενοι θέσει ὠνόμασαν γίνεσθαι ταύτην τήν θείαν προσένεξιν. καί ὡσπερ τοῦτο λέγειν ἐστὶ μανίας σαφοῦς, οὕτω καί τό εἰκόνα λέγειν τό σῶμα καί αἷμα τοῦ Κυρίου τῆς ἰσῆς ἔχεται παροιρίας καί πλέον τῆς ἀμαθίας τήν ἀσέβειαν ἔχει». Βλ. ἐπίσης Νικόλαος Καβάσιλας, *Ἑρμηνεῖα τῆς θείας Λειτουργίας*, PG150, ΛΒ', 440: «Περί δε τῆς θυσίας αὐτῆς ἄξιον ἐκεῖνο ζητεῖν· Ἐπεὶ δε γάρ οὐ τύπος θυσίας οὐδέ αἵματα, εἰκὼν, ἀλλά ἀληθῶς σφαγή καί θυσία, ζητῶμεν τί τό θυόμενον, ὁ ἄρτος ἢ τό τοῦ Κυρίου σῶμα».

εἰπόντος· Τοῦτο μού ἐστι, οὐ τύπος τοῦ σώματος, ἀλλά το σῶμα· καί οὐ τύπος τοῦ αἵματος, ἀλλά τό αἷμα»⁵¹.

Συνεπῶς, πρόκειται γιά τήν ἴδια πάντοτε εὐχαριστία, πού σέ τίποτε δέν διαφέρει ἀπό τήν πρώτη πού τελέσθηκε κατά τή διάρκεια τοῦ Μυστικοῦ δεῖπνου, ἀφοῦ ὁ πραγματικός ἱερουργός κάθε εὐχαριστίας εἶναι ὁ ἴδιος ὁ Θεάνθρωπος Ἰησοῦς Χριστός: «ὁ τότε ταῦτα ποιήσας ἐν ἐκείνῳ τῷ δεῖπνῳ οὗτος καί νῦν αὐτός ἐργάζεται. ἡμεῖς ὑπηρετῶν τάξιν ἔχομεν· ὁ δέ ἀγιάζων αὐτά καί μετασκευάζων αὐτόν»⁵². Ὑπό τό πνεῦμα αὐτό, ἡ βεβαιότητα καί ἡ ἀλήθεια τῆς μεταβολῆς τοῦ ἄρτου καί τοῦ οἴνου σέ σῶμα καί αἷμα Χριστοῦ βιώνεται σαφῶς μέσω τῆς μετοχῆς στό μυστήριον, ἥτοι μέσω τῆς πίστεως καί κατά τρόπο πνευματικό καί ὄχι μέσω τῶν αἰσθήσεων, ἀφοῦ ὁ ἀναληφθεῖς στούς οὐρανοῦς Χριστός εἶναι Ἐκεῖνος πού, οἰκονομικῶς καί συγκαταβαίνων τήν ἀνθρώπινη ἀδυναμία, ἐνεργεῖ τό εὐχαριστιακό μυστήριον μέ ἄρτο καί οἶνο «ἵνα μή ἀποστρέφονται οἱ πολλοί τόν ἀρραβῶνα τῆς αἰωνίου ζωῆς καί δυσχεραίνωσι σάρκα καί αἷμα βλέποντες»⁵³.

Μέ τόν τρόπο αὐτό ἀποδεικνύεται πῶς ἡ τέλεση τοῦ μυστηρίου τῆς θείας Εὐχαριστίας, ἀποτελεῖ μυστηριακή μετοχή στή μία καί μοναδική ἰλαστήρια θυσία τοῦ Χριστοῦ, ὅπου τά ἐπί μέρους μέλη⁵⁴ ἐνώνονται μεταξύ τους καί μέ τόν Θεάνθρωπο Χριστό καί συγκροτοῦν τό ἕνα σῶμα⁵⁵. Ἔτσι, ἐκπληρώνεται ὁ σκοπός, ἡ ἀποστολή καί ἡ τελείωση τῆς Ἐκκλησίας πού εἶναι τό «συνέρχεσθαι ἐν Ἐκκλησίᾳ»⁵⁶, ἥτοι ἡ ὄντολογική πραγμάτωσή της ὡς σώματος Χριστοῦ, ἡ ἐν Χριστῷ κοινωνία. Ἄλλωστε, ὁ ὄρος «ἐκκλησία» προέρχεται ἐτυμολογικά ἀπό τό ρῆμα ἐκκαλέω-ῶ καί σημαίνει τή συνέλευση τοῦ λαοῦ, ἥτοι τή σύναξη τοῦ ἐκλεκτοῦ λαοῦ τοῦ Θεοῦ⁵⁷, πού πιστεύει στόν ἐνσαρκωμένο, «Πνεύματος ἀγίου

⁵¹ Ἰωάννης Δαμασκηνός, Ἐκδοσις ἀκριβῆς τῆς Ὁρθοδόξου Πίστεως, βιβλ. δ', PG 94, 1148A-1149A.

⁵² Ἰωάννης Χρυσόστομος, Ὑπόμνημα εἰς τόν Ἅγιον Ματθαῖον τόν Εὐαγγελιστήν, ΠΒ', PG58, 744.

⁵³ Νικόλαος Ἐπίσκοπος Μεθώνης, Πρός τοὺς διστάζοντας, καί λέγοντας ὅτι ὁ ἱερουργούμενος ἄρτος οὐκ ἐστι σῶμα καί αἷμα τοῦ Κυρίου ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ, PG135, 513B.

⁵⁴ Ρωμ. 12,5· Ἐφ. 4,25.

⁵⁵ Ἐφ. 4,4· Α' Κορ. 10,17.

⁵⁶ Α' Κορ. 11, 17-18.

⁵⁷ Βλ. Ἰω. Καρμίρης «Ἐκκλησία», Θ.Η.Ε., τ. 5, Ἀθήνα, 1964, στ. 465-519.

δυναμει ἐν τῇ τῆς Παρθένου μήτρα διαπλασθέντα»⁵⁸ Υἱό καί Λόγο τοῦ Θεοῦ καί ἀποδέχεται Αὐτόν ὡς τέλειο Θεό καί ὡς τό Δεύτερο Πρόσωπο τῆς Ἁγίας Τριάδος, πού γιά τήν σωτηρία τοῦ ἀνθρωπίνου γένους ἔλαβε «δούλου μορφήν»⁵⁹ καί ἔγινε τέλειος ἄνθρωπος.

Ὑπό τό πνεῦμα αὐτό, ὁ Χριστός, ὁ αἰώνιος «μέγας Ἀρχιερέας» τῆς ἀνθρωπότητας, εἰσηλθε μία γιά πάντα στά ἅγια τῶν ἀγίων ὄχι γιά νά προσφέρει θυσίες, ἀλλά γιά νά θυσιάσει τόν ἴδιο τόν ἑαυτό Του, προσφέροντας στόν ἄνθρωπο τό δικό Του αἷμα⁶⁰. Μέ τή θυσία Του αὐτή «ἐκτρέφει καί θάλπει»⁶¹ ὀλόκληρο τό σῶμα τῆς Ἐκκλησίας καί μέ τόν τρόπο αὐτό κατανοεῖται καί ὁ διπλός σκοπός τῆς Ἐνανθρωπίσεως Του, ἥτοι νά θυσιασθεῖ ἀφ' ἑνός μὲν «ἵνα ἀγιάσῃ διά τοῦ ἰδίου αἵματος τόν λαόν»⁶², ἀφ' ἑτέρου δέ «ἵνα καί τά τέκνα τοῦ Θεοῦ τά διεσκορπισμένα συνεγάγῃ εἰς ἕν»⁶³.

Δ. Προϋποθέσεις τελέσεως τῆς θείας Εὐχαριστίας.

Ὁ ἴδιος ὁ Θεάνθρωπος Ἰησοῦς Χριστός, πρὶν ἀναληφθεῖ ἐν δόξῃ στοῦς οὐρανοῦς καί ἀποκατασταθεῖ στά δεξιά τοῦ Θεοῦ Πατρός, ὅπου καί ἐξῆλθε⁶⁴, εἶχε διαβεβαιώσει τούς μαθητές καί Ἀποστόλους Του γιά τή διηνεκῆ παρουσία Του ἕως τῆς συντελείας τοῦ κόσμου⁶⁵. Στό πλαίσιο αὐτό, ἡ παρουσία τοῦ Χριστοῦ ἀποκαλύπτεται στό μυστηρίο τῆς θείας Εὐχαριστίας καί προϋποθέτει τή συγκέντρωση ἢ τή φυσική παρουσία ἑνός ἀριθμοῦ μελῶν τοῦ σώματος, ἀφοῦ σύμφωνα μέ τόν λόγο Του: «οὗ γάρ εἰσι δύο ἢ τρεῖς συνηγμένοι εἰς τό ἕμὸν ὄνομα, ἐκεῖ εἰμι ἐν μέσῳ αὐτῶν»⁶⁶. Βεβαίως, αὐτό πού ἔχει σημασία, δέν εἶναι τό ποσοτικό κριτήριον, ἥτοι ἂν ὁ ἀριθμὸς τῶν μελῶν εἶναι μικρός, μέγας ἢ ἐλάχιστος, ἀλλά τό καθ'ἑαυτό γεγονός τῆς συνάξεως εἰς τό ὄνομα τοῦ Χριστοῦ, ἀφοῦ ὁ Χριστός ἀποτελεῖ τό κέντρο καί τήν οὐσία τῆς λειτουργικῆς συνάξεως,

⁵⁸ Κύριλλος Ἀρχιεπίσκοπος Ἀλεξανδρείας, Ὅτι εἰς ὁ Χριστός, PG 75, 1277D .

⁵⁹ Φιλιπ. 2,7

⁶⁰ Ἐβρ. 7,27.

⁶¹ Ἐφ. 5, 29.

⁶² Ἐβρ. 13,12.

⁶³ Ἰω. 11, 52.

⁶⁴ Ἰω. 8, 42.

⁶⁵ Ματθ. 28,20.

⁶⁶ Ματθ. 18,20.

διότι ἡ θεία Εὐχαριστία εἶναι τό κατεξοχὴν μυστήριον τῆς συνάξεως τῶν πιστῶν μέ τόν ἐπίσκοπον ἢ τόν πρεσβύτερον καί τῆς ἀπό κοινοῦ ἀναφορᾶς τους στόν Θεό⁶⁷.

Ἔτσι, γιά τήν τέλεση τῆς «φρικωδεστάτης τελετῆς»⁶⁸, ἤτοι τοῦ μυστηρίου τῆς θείας Εὐχαριστίας, εἶναι ἀσφαλῶς ἀπαραίτητη ἡ παρουσία τοῦ ἐπισκόπου, εἰς τόπον καί τύπον Χριστοῦ⁶⁹, ἀφοῦ «μηδεῖς χωρίς τοῦ ἐπισκόπου τι πρᾶσσέτω τῶν ἀνηκόντων εἰς τήν Ἐκκλησίαν»⁷⁰ καί τίποτε δέν γίνεται δίχως τή δική του γνώμη: «μηδέν δε ποιείτω τό σύνολον ἄνευ τοῦ ἐπισκόπου, μηδέ τινι διδότη τι ἄνευ τῆς ἐκείνου γνώμης»⁷¹ ἢ τοῦ πρεσβυτέρου, οἱ ὅποιοι συνεχίζουν τό ἔργο τοῦ Χριστοῦ καί τῶν ἀποστόλων μέσῳ τῆς ἀποστολικῆς διαδοχῆς, ἤτοι τῆς ἀδιάκοπης καί συνεχοῦς διαδοχῆς τῆς μυστηριακῆς ἱερωσύνης, τῆς μυστηριακῆς ζωῆς καί τῆς πίστεως⁷². Πράγματι, τόσο ὁ ἐπίσκοπος, πού εἶναι «εἰκὼν Ἰησοῦ»⁷³ καί κατά χάριν εἶναι «ὡς ὁ Κύριος ἡμῶν Ἰησοῦς αὐτός ὁ Χριστός»⁷⁴, ὅσο καί ὁ πρεσβύτερος, μέ τό μυστήριον τῆς ἱερωσύνης, ἔχουν λάβει τή χάρη νά τελοῦν τά ἱερά μυστήρια καί νά ποιμαίνουν τό «ἱερατικόν πλήρωμα»⁷⁵, ἤτοι τόν πιστό λαό τοῦ Χριστοῦ, ὄντες «ὑπηρέτες Χριστοῦ καί οἰκονόμοι μυστηρίων Θεοῦ»⁷⁶.

Στό πλαίσιο αὐτό, ἀξίζει ἐπιπλέον νά ἐπισημανθεῖ ὅτι, τό ἀξίωμα τῆς ἱερωσύνης, καίτοι ἀσκεῖται στή γῆ, ἀνήκει στήν «τάξιν τῶν ἐπουρανίων»⁷⁷, διότι δέν τήν καθίδρυσεν «οὐκ γάρ ἄνθρωπος, οὐκ ἄγγελος, οὐκ ἀρχάγγελος, οὐκ ἄλλη τις κτιστή δύναμις, ἀλλά αὐτός ὁ Παράκλητος ταύτη διετάξατο τήν ἀκολουθίαν, καί ἔτι μένοντας ἐν σαρκί τῇ τῶν ἀγγέλων ἔπεισε φαντάζεσθαι διακονίαν»⁷⁸. Ὑπό

⁶⁷ Γ. Μαντζαριδῆς, *Χριστιανική Ἠθική*, τ. Β', Ἐκδ. Πουρναρά, 2003, Θεσσαλονίκη, σελ. 158.

⁶⁸ Ἰωάννης Χρυσόστομος, *Περί Ἱερωσύνης*, δ', PG48, 642.

⁶⁹ Ἰγνάτιος Ἐπίσκοπος Ἀντιοχείας, *Ἐπιστολή πρὸς Μαγνησιεῦσιν*, στ', PG5, 668.

⁷⁰ Ἰγνάτιος Ἐπίσκοπος Ἀντιοχείας, *Ἐπιστολή πρὸς Σμυρναίους*, PG5, 713B.

⁷¹ Διαταγαί τῶν Ἁγίων Ἀποστόλων, *Περί Ἐπισκόπων, Πρεσβυτέρων καί Διακόνων*, Βιβλ. β' κεφ. ΛΑ', PG1, 677.

⁷² Βλ. Κείμενο Γ' Γενικῆς Συνελεύσεως τοῦ Π.Σ.Ε. στό Νέο Δελχί τῶν Ἰνδιῶν. Βλ. σχετ. V. Hooft, *The Third Assembly at New Delhi*, στό *Memoirs W.A. Visser Hooft*, WCC, Publications, Geneva, 1973, σελ. 309-318.

⁷³ Συμεῶν Θεσσαλονίκης, *Περί ἱερωσύνης πρὸς τίνα τῶν εὐλαβῶν μοναχῶν*, PG155, 965B.

⁷⁴ Συμεῶν Θεσσαλονίκης, *Περί τῶν Ἱερῶν Χειροτονιῶν*, κεφ. ΣΛ', PG155, 444 C.

⁷⁵ Ἰωάννης Χρυσόστομος, *Εἰς τήν πρὸς Φιλιππισίους Ἐπιστολή*, ὁμιλ. γ', PG62, 204

⁷⁶ Α' Κορ. 4, 1-2.

⁷⁷ Ἰωάννης Χρυσόστομος, *Περί Ἱερωσύνης*, δ', PG48, 642.

⁷⁸ Ἰωάννης Χρυσόστομος, *Περί Ἱερωσύνης*, δ', PG48, 642.

τό πνεῦμα αὐτό, τό λειτουργικό ἔργο, καίτοι ἀνήκει στήν τάξη τῶν ἐπουρανίων, ὁ Θεός δέν τό ἐμπιστεύθηκε στούς ἀγγέλους, ἀλλά στούς θνητούς ἱερεῖς ἀνθρώπους: «καί ἐξουσίαν ἔλαβον ἦν οὔτε ἀγγέλοις, οὔτε ἀρχαγγέλοις ἔδωκεν ὁ Θεός»⁷⁹ καί γι' αὐτό ὀφείλουν οἱ λαϊκοί, σύμφωνα μέ τόν ἱερό Χρυσόστομο, νά τούς ἀπονέμουν τή δέουσα τιμή: «Ἄ γάρ ἐγκεχειρίσται ὁ ἱερεύς, Θεοῦ μόνο ἐστι δωρεῖσθαι... Οὔτε ἄγγελος, οὔτε ἀρχάγγελος ἐργάσθαι τι δύναται εἰς τά δεδομένα παρά Θεοῦ· ἀλλά Πατήρ καί Υἱός καί ἅγιον Πνεῦμα πάντα οἰκονομεῖ· ὁ δέ ἱερεύς τήν ἑαυτοῦ δανείζει γλωτταν, καί τήν ἑαυτοῦ παρέχει χειρα. Καί γάρ οὐδέ δίκαιον ἦν διά τήν ἑτέρου κακίαν εἰς τά σύμβολα τῆς σωτηρίας ἡμῶν τους πιστεῖ προσιόντας παραβλάπτεσθαι. Ταῦτα οὖν ἅπαντα εἰδότες, καί τόν Θεόν φοβόμεθα καί τούς ἱερέας αὐτοῦ ἐντίμως ἔχωμεν, πᾶσαν αὐτοῖς ἀπονέμοντες τιμήν»⁸⁰.

Βεβαίως, οἱ ἱερεῖς, ἔχοντες βαθιά συνείδηση τῆς χαρισματικῆς ἐξουσίας πού φέρουν, ἡ ὁποία εἶναι ἀνώτερη ἀπό ὅποιαδήποτε κοσμική ἐξουσία⁸¹, ὀφείλουν νά ζοῦν μέ ἀγγελική καθαρότητα, προκειμένου νά διακονοῦν τό ἱερό αὐτό ἔργο καί νά τελοῦν ἀξίως τά μυστήρια τῆς Ἐκκλησίας. Ὑπό τό πνεῦμα αὐτό, ὁ ἱερέας, πρῖν ἱερουργήσει τό μέγα μυστήριο τῆς θείας Εὐχαριστίας, θά πρέπει μόνος του, ἀπό τό προηγούμενο ἑσπέρας, νά προετοιμάζεται πνευματικά καί σωματικά. Ὅφειλε νά φροντίζει νά ἀπαλλάσσεται ἀπό αἰσθήματα πού διώχνουν τήν ἀγάπη, νά καθαρίζει τήν καρδιά του ἀπό πονηρούς λογισμούς, νά νηστεύει ἀπό τροφές καί νά προσεύχεται ἀδιαλείπτως ἕως καί τήν ὥρα τῆς τελέσεως τοῦ μυστηρίου: «Μέλλων ὁ ἱερεύς τήν θείαν ἐπιτελεῖν Μυσταγωγίαν, ὀφείλει προηγουμένως μέν κατηλλαγμένος εἶναι μετά πάντων καί μή ἔχειν τι κατά τινος· καί καρδίαν δέ, ὅση δύναμις, ἀπό πονηρῶν τηρῆσαι λογισμῶν, ἐγκρατεῦσθαί τε μικρόν ἀφ' ἑσπέρας καί ἐγρηγορηκῶς διάγειν μέχρι τοῦ τῆς Ἱερουργίας καιροῦ»⁸².

Ἀσφαλῶς, δέν ὑφίσταται κάποιος διαχωρισμός μεταξύ κλήρου καί λαοῦ. Οἱ κληρικοί δέν διαφέρουν ἐξουσιαστικά ἀπό τό λαό, παρὰ μόνο λειτουργικά,

⁷⁹ Ἰωάννης Χρυσόστομος, *Περί Ἱερωσύνης*, γ', PG48, 643.

⁸⁰ Ἰωάννης Χρυσόστομος, *Ὁμιλία εἰς τό κατά Ἰωάννην*, ΠΣΤ', PG59, 472.

⁸¹ Ἰωάννης Χρυσόστομος, *Περί Ἱερωσύνης*, στ', PG48, 644: «Ὡστε ἡμῖν οὐκ ἀρχόντων μόνον, οὐδέ βασιλέων φοβερῶτεροι, ἀλλά καί πατέρων τιμιώτεροι δικαίως ἄν εἶεν».

⁸² Βλ. Εὐχολόγιον τό Μέγα, *Διάταξις τῆς θείας καί ἱεράς Λειτουργίας*, Ἐκδ. Παπαδημητρίου, Αθήνα, 2014, σελ. 35.

ἀφοῦ κληρικοί καί λαϊκοί, ποιμένες καί ποιμαινόμενοι εἶναι «ἀλλήλων μέλη»⁸³, ὁμοτίμα μεταξύ τους, σύνδουλοι Θεοῦ⁸⁴ καί συναπαρτίζουν τόν λαό τοῦ Θεοῦ, ἦτοι τό ἕνα καί μοναδικό ἑνιαῖο καί ἀδιαίρετο μυστικό σῶμα τοῦ Χριστοῦ, «ὃ ἐστίν ἡ Ἐκκλησία»: «πρόβατα καί ποιμένες πρός τήν ἀνθρωπίνην εἰσί διαίρεσιν πρός δε τόν Χριστόν πάντες πρόβατα. Καί γάρ οἱ ποιμαίνοντες καί οἱ ποιμαινόμενοι ὑφ' ἑνός τοῦ ἄνω ποιμένος ποιμαίνονται»⁸⁵. Ὑπό τήν ἔννοια αὐτή, κληρικοί καί λαϊκοί συναποτελοῦν συγχρόνως παιδιά καί ἀδελφοί τοῦ Χριστοῦ καί μετέχουν ἀπό κοινοῦ στήν ἁγιαστική χάρη τοῦ Θεοῦ, ἀφοῦ «πάντες εἰς ἓν σῶμα ἐβαπτίσθημεν»⁸⁶, διότι αὐτός πού ἀγιάζει δέν εἶναι ὁ ἱερέας πού τελεῖ τό μυστήριον, ἀλλά ὁ ἴδιος ὁ Χριστός: «ὃ τε γάρ ἀγιάζων καί οἱ ἀγιάζόμενοι ἐξ ἑνός πάντες· δι' ἣν αἰτίαν οὐκ ἐπαισχύνεται ἀδελφούς αὐτούς καλεῖν λέγων· ἀπαγγελῶ τό ὄνομά σου τοῖς ἀδελφοῖς μου, ἐν μέσῳ ἐκκλησίας ὑμνήσω σε, καί πάλιν· ἐγώ ἔσομαι πεποιθῶς ἐπ' αὐτῶ, καί πάλιν· ἰδοὺ ἐγώ καί τά παιδιά ἃ μοι ἔδωκεν ὁ θεός. ἐπεὶ οὖν τά παιδιά κεκοινώνηκεν αἵματος καί σαρκός, καί αὐτός παραπλησίως μετέσχευεν τῶν αὐτῶν, ἵνα διά τοῦ θανάτου καταργήσῃ τόν τό κράτος ἔχοντα τοῦ θανάτου τοῦτ' ἔστιν τόν διάβολον, καί ἀπαλλάξῃ τούτους, ὅσοι φόβῳ θανάτου διά παντός τοῦ ζῆν ἔνοχοι ἦσαν δουλείας»⁸⁷. Συνεπῶς, κλήρος καί λαός, πού συναποτελοῦν παιδιά καί ἀδελφοί τοῦ Χριστοῦ, κοινωνοῦν τοῦ ἀχράντου σώματος καί τοῦ τιμίου αἵματος τοῦ Χριστοῦ καί μέ τόν εὐχαριστιακό αὐτό τρόπο συνθέτουν τό ἑνιαῖο καί ἀδιαίρετο σῶμα τοῦ Χριστοῦ.

Ὑπό τήν ἔννοια αὐτή, ἡ θεία Εὐχαριστία τελεῖται γιά ὅλη τήν Ἐκκλησία, ἦτοι γιά ὁλόκληρο τό σῶμα τοῦ Χριστοῦ καί γι' αὐτό ἡ παρουσία τοῦ ἐπισκόπου ἢ τοῦ πρεσβυτέρου εἶναι ἀναγκαῖα, ἀφοῦ ὁ ἴδιος εἶναι ὁ ἐπικεφαλῆς τοῦ λαοῦ, προέρχεται ἀπό τό λαό, ἀνήκει στό λαό, προσεύχεται γιά τίς ἁμαρτίες τοῦ λαοῦ καί τίς δικές του, ἐνώνει τό λαό καί ἐκπροσωπεῖ τό λαό στό Θεό. Εἶναι λοιπόν εὐνόητο ὅτι ὁ ρόλος τοῦ ἐπισκόπου ἢ τοῦ πρεσβυτέρου συνιστᾷ ἔκφραση τῆς προσπάθειας τοῦ ἀνθρώπου νά γεφυρωθεῖ τό χάσμα ἀνάμεσα στό κτιστό καί τό ἄκτιστο, ὅπως ἀναφέρει ὁ ἀπόστολος Παῦλος στήν πρός Ἑβραίους ἐπιστολή

⁸³ Ἐφ. 4, 25.

⁸⁴ Ἰωάννης Χρυσόστομος, *Πρός Ἀνομίους περί ἀκαταλύπτου*, λόγος β', PG48, 711.

⁸⁵ Ἰωάννης Χρυσόστομος, *Εἰς τήν Ανάληψιν τοῦ Κυρίου ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ*, ιβ', PG52, 784.

⁸⁶ Α' Κορ. 12,13.

⁸⁷ Ἐβρ. 2, 11-15.

του⁸⁸. Αναγκαῖα ὅμως εἶναι ἐπίσης καί ἡ παρουσία τοῦ λαοῦ, ἀφοῦ ἡ θεία Λειτουργία ἀποτελεῖ κατεξοχήν ἔργο τοῦ λαοῦ (λαός= λείτον ἢ λήϊτον + ἔργο). Εἰδικά στήν Ὁρθόδοξη Ἐκκλησία ἡ συμμετοχή στό μυστήριό τῆς θείας Εὐχαριστίας δέν ἀποτελεῖ μία ἀπλή ἀτομική θεώρηση, ἀλλά σημεῖο κοινωνίας μεταξύ τῶν πιστῶν πού ἀπαιτεῖ βεβαίως φυσική παρουσία καί προσωπική μετοχή.

Ὑπό τό πρίσμα αὐτό, ὅλες οἱ εὐχές, οἱ αἰτήσεις καί οἱ δεήσεις πού ὁ ἱερέας ἀναγινώσκει καί ψάλλει εἶναι σέ πρῶτο πληθυντικό πρόσωπο (Πάτερ ἡμῶν, τοῦ Κυρίου δεηθῶμεν, Σέ ὑμνοῦμεν, Σέ εὐλογοῦμεν, Σοί εὐχαριστοῦμεν Κύριε κ.ἄ.), ἐνῶ κατά τήν διάρκεια τῆς θείας Λειτουργίας πραγματώνεται ἕνας ὑπέροχος ὑμνολογικός διάλογος μεταξύ τοῦ ἱερέα καί τοῦ λαοῦ. Πράγματι, ὁ λαός ἀπαντᾷ τό «Ἀμήν» στίς ἐκφωνήσεις τοῦ ἱερέα, τό «Κύριε, ἐλέησον» στά εἰρηνικά, τό «Παράσχου Κύριε» στίς αἰτήσεις, τό «καί μετά τοῦ πνεύματός σου» στίς εὐλογίες, τό «ἔχομεν πρός τόν Κύριον» στήν προτροπή «ἄνω σχῶμεν τάς καρδίας», τό «Ἀληθῶς Ἀνέστη» στό «Χριστός Ἀνέστη» κ.ἄ. Συνεπῶς, ἡ θεία Λειτουργία εἶναι ἕνας διάλογος ἀγάπης καί εἰρήνης μεταξύ τοῦ ἱερέα καί τοῦ λαοῦ, οἱ ὁποῖοι ἔχουν καθορισμένους ρόλους καί ἡ θυσία πού πραγματώνεται προσφέρεται γιά ὀλόκληρο τό σῶμα τῆς Ἐκκλησίας «εἰς ἄφεσιν ἁμαρτιῶν καί εἰς ζωήν αἰώνιον».

Ε. Εἶναι δυνατή ἡ τέλεση τοῦ μυστηρίου τῆς θείας Εὐχαριστίας μόνο ἀπό τόν ἱερέα;

Στό σημεῖο ὅμως αὐτό τίθεται τό ερώτημα... Τί συμβαίνει στίς περιπτώσεις πού ἡ παρουσία τοῦ λαοῦ καθίσταται ἀδύνατη; Εἶναι δυνατή ἡ τέλεση τοῦ μυστηρίου τῆς θείας Εὐχαριστίας μόνο ἀπό τόν ἱερέα;

Ἡ θεία Λειτουργία ἀποτελεῖ ἔργο τοῦ λαοῦ καί συνεπῶς τό μυστήριό τῆς θείας Εὐχαριστίας εἶναι ἀδύνατον νά τελεσθεῖ δίχως τήν παρουσία πιστῶν. Ὡστόσο, δύναται νά τελεσθεῖ μέ τόν ἐλάχιστο ἀριθμό πιστῶν, ἤτοι μέ τήν

⁸⁸ Ἐβρ. 5, 1-4: «Πᾶς γάρ ἀρχιερεὺς ἐξ ἀνθρώπων λαμβανόμενος ὑπὲρ ἀνθρώπων καθίσταται τά πρός τόν Θεόν, ἵνα προσφέρῃ δῶρά τε καὶ θυσίας ὑπὲρ ἁμαρτιῶν, μετριοπαθεῖν δυνάμενος τοῖς ἀγνοοῦσι καὶ πλανωμένοις, ἐπεὶ καὶ αὐτὸς περικεῖται ἀσθένειαν· καὶ διὰ ταύτην ὀφείλει, καθὼς περὶ τοῦ λαοῦ, οὕτω καὶ περὶ ἑαυτοῦ προσφέρειν ὑπὲρ ἁμαρτιῶν. καὶ οὐχ ἑαυτῷ τις λαμβάνει τὴν τιμὴν, ἀλλὰ καλούμενος ὑπὸ τοῦ Θεοῦ, καθάπερ καὶ Ἀαρών».

φυσική παρουσία ενός και μόνο λαϊκοῦ μέλους, ἀφοῦ σέ κάθε εὐχαριστιακή σύναξη, σέ κάθε τέλεση τῆς θείας Λειτουργίας δέν παρίστανται μόνο ἓνα ἐπί μέρους τμήμα τῆς Ἐκκλησίας, ἀνεξαρτήτως ἀριθμοῦ πιστῶν, ἀλλά ὁλόκληρη ἡ Ἐκκλησία, ἤτοι ὁλόκληρο τό σῶμα Χριστοῦ⁸⁹, ὃ ἔστιν ἡ Ἐκκλησία.

Ἄλλωστε, σέ κάθε θεία Λειτουργία, ἡ Ἐκκλησία προσεύχεται ὄχι μόνο γιά τούς παρόντες στήν εὐχαριστιακή σύναξη, ἀλλά καί γιά ὅσους δέν δύνανται νά παραστοῦν, ἀκόμη δέ καί γι' αὐτούς πού δείχνουν ἐχθρική στάση ἀπέναντί της: «...Μνήσθητι, Κύριε, τοῦ περιεστῶτος λαοῦ καί τῶν δι'εὐλόγους αἰτίας ἀπολειφθέντων καί ἐλέησον αὐτούς καί ἡμᾶς, κατὰ τό πλήθος τοῦ ἐλέους σου. Τά ταμεῖα αὐτῶν ἔμπλησον παντός ἀγαθοῦ... Τάς συζυγίας αὐτῶν ἐν εἰρήνῃ καί ὁμονοία διατήρησον. Τό γῆρας περικράτησον, τούς ὀλιγοψύχους παραμυθῆσαι. Τούς ἐσκορπισμένους ἐπισυνάγαγε καί σύναψον τῇ ἀγία σου Καθολικῇ καί Ἀποστολικῇ Ἐκκλησίᾳ τούς ὀχλομένους ὑπό πνευμάτων ἀκαθάρτων ἐλευθέρωσον. Τοῖς πλέουσι σύμπλευσον. Τοῖς ὀδοιποροῦσι συνόδευσον. Χηρῶν πρόστηθι. Ὀρφανῶν ὑπεράσπισον. Αἰχμαλώτους ρῦσαι. Νοσοῦντας ἴασαι. Τῶν ἐν βήμασι καί μετάλλοις καί ἐξορίαῖς καί πικραῖς δουλείαις καί πάσῃ θλίψει καί ἀνάγκῃ καί περιστάσει ὄντων μνημόνευσον, ὁ Θεός, καί πάντων τῶν δεομένων τῆς μεγάλης σου εὐσπλαχνίας. Καί τῶν ἀγαπώντων ἡμᾶς καί τῶν μισούντων καί τῶν ἐντειλαμένων ἡμῖν τοῖς ἀναξίοις εὐχέσθαι ὑπέρ αὐτῶν. Καί παντός τοῦ λαοῦ σου μνήσθητι Κύριε ὁ Θεός ἡμῶν καί ἐπί πάντας ἔκχεον τό πλούσιόν σου ἔλεος, πᾶσι παρέχων τά πρός σωτηρίαν αἰτήματα. Ἀμήν»⁹⁰.

Ὑπό τό πνεῦμα αὐτό, στή θεία Λειτουργία, ὁ ἐπίσκοπος ἢ ὁ πρεσβύτερος πού προέρχεται ἀπό τό λαό καί ἐκπροσωπεῖ τό λαό στό Θεό ἐνσαρκώνει τό ποιμνιο, ἐνῶ ὁ πιστός φέρει τόν ρόλο τοῦ μάρτυρα ἢ καί τοῦ ἐγγυητή τῆς τελέσεως τοῦ μυστηρίου τῆς θείας Εὐχαριστίας. Γιά νά γίνει ὅμως καλύτερα κατανοητή ἡ ἔννοια τοῦ ἑνός «μάρτυρα», θά χρειασθεῖ νά ἀνατρέξουμε στήν μυστηριακή πρακτική τῆς ἀρχαίας Ἐκκλησίας, κυρίως τῶν τριῶν πρώτων αἰώνων, καί νά παρατηρήσουμε τό τυπικό τῆς τελέσεως τοῦ μυστηρίου τοῦ Βαπτίσματος, τό

⁸⁹ Ἰω. Ζηζιούλας, *Ἡ ἐνότης τῆς Ἐκκλησίας ἐν τῇ Θεῖα Εὐχαριστίᾳ καί τῷ ἐπισκόπῳ κατὰ τούς τρεῖς πρώτους αἰῶνας*, Ἀθήνα, 1965, σελ. 189-190.

⁹⁰ Εὐχή Μεγάλου Βασιλείου.

όποιο ήταν αδιαχώριστο τόσο από τό μυστήριο τῆς θείας Εὐχαριστίας, όσο και από τό μυστήριο τοῦ Χρίσματος⁹¹.

Πιό συγκεκριμένα, σύμφωνα μέ τή μαρτυρία τοῦ Ἰουστίνου τοῦ Φιλοσόφου (Β' αἰ.), μετά τό πέρας τοῦ μυστηρίου τοῦ Βαπτίσματος, οἱ νεοφώτιστοι ὀδηγοῦνταν στούς ἀδελφούς, ὅπου ἦταν συναθροισμένοι («συνηγμένοι εἰσί») στόν χῶρο τῆς εὐχαριστιακῆς λατρείας καί ἐκεῖ λάμβαναν τό Χρίσμα. Στή συνέχεια, ἀφοῦ ἀπηύθυναν κοινές εὐχές τόσο ὑπέρ τοῦ νεοφώτιστου, όσο και ὑπέρ τῶν «ἄλλων πανταχοῦ πάντων εὐτόνως» ἀκολουθοῦσε ἀπό τόν ἐπίσκοπο ἢ προσφορά τοῦ ἄρτου καί τοῦ οἴνου γιά τήν τέλεση τῆς θείας Εὐχαριστίας: «Ἡμεῖς δε μετά τοῦ οὕτως λουσαι τόν πεπεισμένον καί συγκατατεθειμένον ἐπί τούς λεγομένους ἀδελφούς ἄγομεν, ἔνθα συνηγμένοι εἰσί, κοινάς εὐχάς ποιησόμενοι, ὑπέρ τε ἑαυτῶν καί τοῦ φωτισθέντος καί ἄλλων πανταχοῦ πάντων εὐτόνως, ὅπως καταξιωθῶμεν τά ἀληθῆ μαθόντες καί δι' ἔργων ἀγαθοί πολιτευταί καί φύλακες τῶν ἐντεταλμένων εὐρεθῆναι, ὅπως τήν αἰώνιον σωτηρίαν σωθῶμεν. Ἀλλήλους φιλήματι ἀσπαζόμεθα παυσάμενοι τῶν εὐχῶν. Ἐπειτα προσφέρεται τῷ προεστῶτι τῶν ἀδελφῶν ἄρτος καί ποτήριον ὕδατος καί κράματος καί οὗτος λαβῶν αἶνον καί δόξαν τῷ Πατρί τῶν ὄλων διά τοῦ ὀνόματος τοῦ Υἱοῦ καί τοῦ Πνεύματος τοῦ ἁγίου ἀναπέμπει καί εὐχαριστίαν ὑπέρ τοῦ κατηξιῶσθαι τούτων παρ' αὐτοῦ ἐπί πολύ ποιεῖται· οὗ συντελέσαντος τάς εὐχάς καί τήν εὐχαριστίαν πᾶς ὁ παρών λαός ἐπευφημεῖ λέγων, ἀμήν. Τό δέ ἀμήν τῆ Ἐβραϊδι φωνῆ τό γένοιτο σημαίνει. Εὐχαριστήσαντος δέ τοῦ προεστῶτος καί ἐπευφημήσαντος παντός τοῦ λαοῦ οἱ καλούμενοι παρ' ἡμῖν διάκονοι διδάσιν ἐκάστῳ τῶν παρόντων μεταλαβεῖν ἀπό τοῦ εὐχαριστηθέντος ἄρτου καί οἴνου καί ὕδατος καί τοῖς οὐ παροῦσιν ἀποφέρουσι»⁹².

Ἀπό τήν μαρτυρία αὐτή συνάγεται ὅτι τό μυστήριο τοῦ Βαπτίσματος τελοῦνταν σέ ἀνεξάρτητο ἢ καί εἰδικό διακεκριμένο χῶρο, ἤτοι σέ βαπτιστήριο, τό ὅποιο βρισκόταν ἀπομονωμένο ἢ καί ἐκτός τῆς εὐχαριστιακῆς συνάξεως. Πράγματι, καθ' ὅσον ἀφορᾷ στό Βάπτισμα τῶν ἐνηλίκων ἔχει ἐπισημανθεῖ ὅτι,

⁹¹ Ν. Μιλόσεβιτς, *Ἡ Θεία Εὐχαριστία ὡς Κέντρον τῆς Θείας Λατρείας, Ἡ σύνδεσις τῶν Μυστηρίων μετά τῆς θείας Εὐχαριστίας, Διατριβή ἐπί Διδακτορία, ὑποβληθεῖσα εἰς τό Τμήμα Ποιμαντικῆς τῆς Θεολογικῆς Σχολῆς Α.Π.Θ., Θεσσαλονίκη, 1995, σελ. 33.*

⁹² Ἰουστίνος Φιλόσοφος καί Μάρτυρας, *Ἀπολογία Α' ὑπέρ Χριστιανῶν*, 65, PG6, 428.

βασική προϋπόθεση για την τέλεσή του ήταν ή βύθιση στο νερό ολοκλήρου του σώματος έντελῶς γυμνοῦ⁹³, ἀφοῦ τό Βάπτισμα εἶναι, κατά τόν ἱερό Χρυσόστομο, «λοχεία», ἤτοι θαναστική γέννησις⁹⁴, γεγονός πού εὐλογα ἐπέβαλε τήν ὑπαρξη βαπτιστηρίου ἢ καί κολυμβήθρας σέ χῶρο ἀνεξάρτητο ἢ καί ἀπομονωμένο. Στόν εἰδικό αὐτό χῶρο, ἡ Βάπτισμα τελοῦνταν ἀπό τόν ἐπίσκοπο, ὁ ὁποῖος καθαγίαζε τό ὕδωρ μέ τίς ἱερέες ἐπικλήσεις, ρίπτοντας σταυροειδῶς τό ἅγιο Μύρο, παρουσία τοῦ ἀναδόχου καί τριῶν ἱερέων, οἱ ὁποῖοι ὀδηγοῦσαν τόν ἐνήλικα στήν κολυμβήθρα καί στά χέρια τοῦ ἐπισκόπου, πού τόν βάπτιζε εἰς τό ὄνομα τοῦ Πατρὸς καί τοῦ Υἱοῦ καί τοῦ ἁγίου Πνεύματος. Μετά τό πέρας τοῦ μυστηρίου, οἱ ἱερεῖς παρέδιδαν τόν νεοφώτιστο στόν ἀνάδοχο, πού εἶχε τόν ρόλο τοῦ μνημένου καθοδηγητῆ τῆς προσαγωγῆς καί μάρτυρα τῆς τελέσεως τοῦ μυστηρίου⁹⁵. Ἐπειτα, ἀφοῦ οἱ ἱερεῖς καί ὁ ἀνάδοχος ἐνέδυσαν τόν νεοφώτιστο, τόν ὀδηγοῦσαν στό χῶρο τῆς εὐχαριστιακῆς συνάξεως, ὅπου ἦταν συναθροισμένος ὁ λαός καί τούς ἀνέμενε, «ὥστε νά συνεργήσουν καί νά συνεορτάσουν γιά τή σωτηρία τοῦ ἀνδρός καί νά εὐχαριστήσουν τῇ θεῖα ἀγαθότητι»⁹⁶.

Εἶναι λοιπόν προφανές ὅτι ἡ παρουσία ἑνός καί μόνο πιστοῦ εἶναι ἀρκετή γιά τήν πραγμάτωση τοῦ μυστηρίου. Αὐτό σημαίνει ὅτι ἡ φυσική παρουσία ἑνός βαπτισμένου μέλους κάνει δυνατή τήν τέλεση τοῦ μυστηρίου τῆς θείας Εὐχαριστίας καί βεβαιώνει τό ὕψιστο γεγονός τῆς πραγματικῆς παρουσίας τοῦ Χριστοῦ. Ἄλλωστε, σέ κάθε τέλεση τῆς θείας Λειτουργίας πραγματοποιεῖται ἡ σύναξη ὀλόκληρης τῆς Ἐκκλησίας («τῆς ἀπό περάτων ἕως περάτων τῆς οἰκουμένης»), συμπεριλαμβάνεται ὀλόκληρη ἡ ἀνθρωπότητα καί ἡ κτίση («ὑπέρ τῆς εἰρήνης τοῦ σύμπαντος κόσμου»), ὁ ἀνθρώπος γεύεται τήν αἰωνιότητα («εὐλογητός ὁ Θεός ἡμῶν πάντοτε νῦν καί ἀεί καί εἰς τούς αἰῶνας τῶν αἰώνων»), ὑπερβαίνεται ὁ χῶρος καί ὁ χρόνος («Ἡ Παρθένος σήμερον τόν ὑπερούσιον τίκτει»... «Σήμερον ὁ Δεσπότης τό βάπτισμα λαμβάνει»... «Σήμερον κρεμᾶται ἐπί

⁹³ Διονύσιος Ἀρεοπαγίτης, *Περί Ἐκκλησιαστικῆς Ἱεραρχίας*, κεφ. β', PG3, 396: «ὑπολύει μὲν αὐτόν καί ἀπαμφυέννυσι διὰ τῶν λειτουργῶν», «καί τελείως ἀπαφιεσάντων αὐτόν».

⁹⁴ Ἰωάννης Χρυσόστομος, *Εἰς τό κατά Ἰωάννην*, ὁμιλ. κε', PG59, 150.

⁹⁵ Διονύσιος Ἀρεοπαγίτης, *Περί Ἐκκλησιαστικῆς Ἱεραρχίας*, κεφ. β', PG3, 393-396.

⁹⁶ Διονύσιος Ἀρεοπαγίτης, *Περί Ἐκκλησιαστικῆς Ἱεραρχίας*, κεφ. β', PG3, 393: «ἐπί συνεργία μὲν καί συνεορτάσει τῆς τάνδρός σωτηρίας, εὐχαριστία δέ τῆς θείας ἀγαθότητος».

ξύλου ὁ ἐν ὕδασι τὴν γῆν κρεμάσας»... «Σήμερον πᾶσα κτίσις ἀγάλλεται καὶ χαίρει, ὅτι Χριστὸς ἀνέστη...»), ἰσορροπεῖται ἡ πίστις πρὸς τὸν ἄναρχο Θεὸ μέ τὴν ἀγάπη γιὰ τὸν συνάνθρωπο («ἀγαπήσωμεν ἀλλήλους ἵνα ἐν ὁμοιοῖα ὁμολογήσωμεν») καὶ ἐκμηδενίζονται οἱ παροῦσες κοσμικὲς περιστάσεις («πᾶσαν τὴν βιοτικὴν ἀποθώμεθα μέριμναν»). Σέ κάθε τέλεση τῆς θείας Λειτουργίας πραγματώνεται τὸ μέγα μυστήριον τῆς θείας Εὐχαριστίας, ὅπου ὁ ἄρτος καὶ ὁ οἶνος μεταβάλλονται ἀληθινὰ σέ σῶμα καὶ αἷμα Χριστοῦ, γεγονός πού ἀποτελεῖ τὴν ὑψίστη ἱερὴ πράξη θυσιαστικῆς ἀγάπης καὶ προσφορᾶς, στήν ὁποία ὁ ἴδιος ὁ Χριστὸς εἶναι «ὁ προσφέρων καὶ προσφερόμενος καὶ προσδεχόμενος καὶ διαδιδόμενος».

Συνεπῶς, ἡ Ἐκκλησία ἀποτελεῖ τὴν κατεξοχήν «κοινωνία θεώσεως»⁹⁷, ἥτοι μία πλήρη, καθολικὴ, ἐλεύθερη καὶ ἐσχατολογικὴ κοινωνία πού ἐνώνει τοὺς ἀνθρώπους μεταξύ τους καὶ μέ τὸν Θεό. Ἀποτελεῖ ὅμως καὶ τὸν κατεξοχήν τόπο καὶ τρόπο τῆς μυστηριακῆς ἐμπειρικῆς βιώσεως τῆς ἐν Χριστῷ ζωῆς καὶ σωτηρίας, ἀφοῦ ὡς «σῶμα τοῦ σαρκωθέντος Θεοῦ Λόγου»⁹⁸, ἡ Ἐκκλησία τελειώνεται ὅταν συνέρχεται γιὰ νὰ πραγματώσει τὸ μέγα μυστήριον τῆς θείας Εὐχαριστίας πού ἀποτελεῖ τόσο τὸ αἰώνιο καὶ ἀδιάσειστο θεμέλιό της, ὅσο τὴν οὐσία καὶ τὸ «εἶναι» της. Ἔτσι, δέν δύναται νὰ ὑπάρξει Ἐκκλησία δίχως τὴν θείαν Εὐχαριστία, ἀλλὰ οὔτε καὶ θείαν Εὐχαριστία ἔξω ἀπὸ τὴν Ἐκκλησία, ἀφοῦ ὅσοι κοινωνοῦν ἐλεύθερα καὶ συνειδητὰ τὸ σῶμα καὶ τὸ αἷμα τοῦ Χριστοῦ, ἐνώνονται μυστικά μέ τὸν Χριστό, γίνονται «σύσσωμοι καὶ σύναιμοι Αὐτοῦ», «Χριστοφόροι»⁹⁹ τοῦ σώματος καὶ τοῦ αἵματος τοῦ Χριστοῦ καὶ «θείας φύσεως κοινωνοί»¹⁰⁰.

⁹⁷ Γρηγορίου Παλαμᾶς, *Λόγος ἀποδεικτικὸς περὶ τῆς ἐκπορεύσεως τοῦ Ἁγίου Πνεύματος*, 2,78. Ἔκδ. Π. Χρήστου, Γρηγορίου τοῦ Παλαμᾶ, *Συγγράμματα*, τ. Α', σελ. 149.

⁹⁸ Ἰωάννης Χρυσόστομος, *Ὁμιλία πρὸ τῆς ἐξορίας*, β', PG 52, 429.

⁹⁹ Κύριλλος Ἀρχιεπίσκοπος Ἀλεξανδρείας, *Κατήχησις Μυσταγωγικὴ Δ'*, PG33, 1100Γ.

¹⁰⁰ Β' Πέτρο. 1,4.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

ΠΗΓΕΣ

ΑΘΑΝΑΣΙΟΣ ΑΡΧΙΕΠΙΣΚΟΠΟΣ ΑΛΕΞΑΝΔΡΕΙΑΣ, *Περί τῆς ἐνσάρκου ἐπιφανείας τοῦ Θεοῦ Λόγου καί κατά ἀρειανῶν*, PG 26, 983-1028.

ΓΡΗΓΟΡΙΟΣ ΠΑΛΑΜΑΣ, *Λόγος ἀποδεικτικός περί τῆς ἐκπορεύσεως τοῦ Ἁγίου Πνεύματος*, Εκδ. Π. Χρήστου, Γρηγορίου τοῦ Παλαμᾶ, Συγγράμματα, τ. Α', Θεσσαλονίκη, 1962.

ΔΙΑΤΑΓΑΙ ΤΩΝ ΑΓΙΩΝ ΑΠΟΣΤΟΛΩΝ, *Περί Ἐπισκόπων, Πρεσβυτέρων καί Διακόνων*, Βιβλ. β' κεφ. ΛΑ', PG1, 677.

ΔΙΟΝΥΣΙΟΣ ΑΡΕΟΠΑΓΙΤΗΣ, *Περί τῆς ἐκκλησιαστικῆς ἱεραρχίας*, PG 3. 369-584.

ΕΙΡΗΝΑΙΟΣ ΕΠΙΣΚΟΠΟΣ ΛΟΥΓΔΟΥΝΟΥ, *Κατά αἱρέσεων*, IV, 18,5, PG 7, 1028-1029.

- *Adversus haereses*, 3, SC 211.

ΕΠΙΦΑΝΙΟΣ ΕΠΙΣΚΟΠΟΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΑΣ ΚΥΠΡΟΥ, *Κατά τῶν λεγομένων Γνωστικῶν*, PG41, τ. Β', 329-364.

ΙΓΝΑΤΙΟΣ ΕΠΙΣΚΟΠΟΣ ΑΝΤΙΟΧΕΙΑΣ, *Ἐπιστολή πρὸς Μαγνησιεῦσιν*, PG5, 661-674.

- *Πρὸς Σμυρναίους*, PG5, 707-718.

ΙΟΥΣΤΙΝΟΣ ΦΙΛΟΣΟΦΟΣ ΚΑΙ ΜΑΡΤΥΡΑΣ, *Ἀπολογία Α' ὑπὲρ Χριστιανῶν*, 65, PG6.

ΙΣΙΔΩΡΟΣ ΠΗΛΟΥΣΙΩΤΗΣ, *Ἐρμῖω κομήτι*, ΛΖ', PG78, 481.

ΙΩΑΝΝΗΣ ΔΑΜΑΣΚΗΝΟΣ, *Ἐκδοσις ἀκριβῆς τῆς Ὁρθοδόξου Πίστεως*, βιβλ. δ', PG 94.

ΙΩΑΝΝΗΣ ΧΡΥΣΟΣΤΟΜΟΣ, *Ὁμιλία πρὸ τῆς ἐξορίας*, β', PG 52.

- *Ὁμιλία εἰς τό κατά Ἰωάννην*, ὁμιλ. κε' PG59.

- *Ἐπίθεσις τῆς πρὸς Κορινθίους πρώτης ἐπιστολῆς*, ὁμιλ. ζ', PG61.

- *Πρὸς Ἀνομίους περὶ ἀκαταλύπτου*, λόγος β', PG48.

- *Εἰς τὴν Ἀνάληψιν τοῦ Κυρίου ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ*, ιβ', PG52.

- *Περί Τερωσύνης, δ', PG48.*
- *Εἰς τὴν πρὸς Φιλιππισίους Ἐπιστολή, ὁμιλ. γ', PG 62.*
- *Εἰς τὴν προδοσίαν τοῦ Ἰουδα, PG 49.*

ΚΥΡΙΑΛΟΣ ΑΡΧΙΕΠΙΣΚΟΠΟΣ ΑΛΕΞΑΝΔΡΕΙΑΣ, *Κατήχησις Μυσταγωγική Δ', PG33, 1097-1126.*

- *Ὅτι εἶς ὁ Χριστός, PG 75, 1233-1362.*

ΝΙΚΟΛΑΟΣ ΚΑΒΑΣΙΑΣ, *Περί τῆς ἐν Χριστῷ ζωῆς, δ', PG150, 492-726.*

- *Ἑρμηνεία τῆς θείας Λειτουργίας, PG150.*

ΠΡΑΚΤΙΚΑ Ζ' ΟΙΚΟΥΜΕΝΙΚΗΣ ΣΥΝΟΔΟΥ, στό MANSI JD, SACRORUM CONCILIORUM NOVA AMPLISSIMA COLLECTIO, τ. 13.

ΣΥΜΕΩΝ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ, *Περί τῆς Ἱερᾶς Τελετῆς τοῦ ἁγίου Μύρου, PG155, 237-252.*

- *Περί τῆς Ἱερᾶς Λειτουργίας, PG155, 253-304.*
- *Περί τῶν Ἱερῶν Χειροτονιῶν, PG 155, 361-470.*
- *Περί Τερωσύνης πρὸς τῖνα τῶν εὐλαβῶν μοναχῶν, PG155, 953-976.*

ΓΕΝΙΚΑ ΕΡΓΑ

CLEMENT OL., *Une unité qui soit communion*, στό Revue Source Vives «L'Unité possible» No 86, Ἰούνιος, 1999.

ΖΗΖΙΟΥΛΑΣ Ι., *Ἡ ἐνότης τῆς Ἐκκλησίας ἐν τῇ Θεῷ Εὐχαριστίᾳ καὶ τῷ ἐπισκόπῳ κατὰ τοὺς τρεῖς πρώτους αἰῶνας*, Ἀθήνα, 1965.

- *Le Mystère de l'Eglise dans la tradition Orthodoxe*, Βλ. ἰστότοπο: <<https://www.eoc.ee/fr/orthodoxie/spiritualite/le-mystere-de-l-eglise-dans-la-tradition-orthodoxe/>>.

ΕΥΧΟΛΟΓΙΟΝ ΤΟ ΜΕΓΑ ΤΗΣ ΟΡΘΟΔΟΞΟΥ ΕΚΚΛΗΣΙΑΣ, *Διάταξις τῆς θείας καὶ ἱερᾶς Λειτουργίας*, Ἐκδ. Παπαδημητρίου, Ἀθήνα, 2014.

ΚΑΡΜΙΡΗΣ Ι., *Ἐκκλησιολογικαὶ Εἰσηγήσεις πρὸς τὴν Μικτὴν Θεολογικὴν Ἐπιτροπὴν ἐπὶ τοῦ Διαλόγου μεταξύ Ὁρθόδοξων καὶ Παλαιοκαθολικῶν*, Περιοδικό «Θεολογία», τ. 45, Νο. 2, 1974.

- «Ἐκκλησία», ΘΗΕ, τ. 5, Ἀθήνα, 1964, στ. 465-519.

ΤΡΕΜΠΕΛΑΣ Π., «Μυστήριον», Θ.Η.Ε. τ. 9, Ἀθήνα, 1966, στ. 234-238.

ΦΛΩΡΟΦΕΣΚΥ Γ. *Τὸ σῶμα τοῦ ζώντος Χριστοῦ, Μία ὀρθόδοξος ἐρμηνεία τῆς Ἐκκλησίας*, Ἐκδ. Πατριαρχικό Ἰδρυμα Πατερικῶν Μελετῶν, Θεσσαλονίκη, 1972.

- *Θέματα Ὁρθόδοξου Θεολογίας*, Ἐκδ. Ἄρτος ζωῆς, Ἀθήνα, 1973.

ΜΙΛΟΣΕΒΙΤΣ Ν., *Ἡ Θεία Εὐχαριστία ὡς Κέντρον τῆς Θείας Λατρείας, Ἡ σύνδεσις τῶν Μυστηρίων μετὰ τῆς Θείας Εὐχαριστίας, Διατριβὴ ἐπὶ Διδακτορίᾳ, ὑποβληθεῖσα εἰς τὸ Τμῆμα Ποιμαντικῆς τῆς Θεολογικῆς Σχολῆς Α.Π.Θ., Θεσσαλονίκη, 1995.*

ΜΑΝΤΖΑΡΙΔΗΣ Γ., *Χριστιανικὴ Ἠθικὴ*, τ. Β', Ἐκδ. Πουρναρά, 2003, Θεσσαλονίκη.

HOOFD V., *The Third Assembly at New Delhi*, στό *Memoirs W.A. Visser Hooft*, WCC, Publications, Geneva, 1973.

ΠΕΝΤΗΚΟΣΤΑΡΙΟ, *Κυριακὴ τῆς Πεντηκοστῆς, γ' ἰδιόμελο τῶν Ἑσπερίων.*

ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ ΣΤ., *Ἀναφορὰ στίς ἀπόψεις τοῦ ἱ. Χρυσοστόμου γιὰ τὸν ρεαλισμὸ τῆς θ. Εὐχαριστίας καὶ τὴν πρακτικὴ τῆς ἱ. Ἐξομολογήσεως*, Περιοδικό «Θεολογία», τ. ΠΒ', 2011, σ. 47-64.

ΡΑΛΛΗΣ Γ.-ΠΟΤΛΗΣ Μ., *Σύνταγμα Θείων καὶ Ἱερῶν Κανόνων*, τ. 2, Ἀθήνα, 1852.

ΦΕΙΔΑΣ ΒΛ., *Ἐκκλησιολογία μεταξύ Χριστολογίας καὶ Πνευματολογίας ὑπὸ τὸ φῶς τῆς πατερικῆς παραδόσεως*, Ἀθήνα, 2018.

- *Τὸ μυστήριον τοῦ Χριστοῦ καὶ τὸ μυστήριον τῆς Ἐκκλησίας*, ἄρθρο στὴν ἐφημερίδα «Καθημερινή», δημοσ. 05.01.2002.